

НАУКОВО-ПОПУЛЯРНИЙ ТРИМІСЯЧНИК

„БІБЛІОТЕКА РІДНОЇ МОВИ“

ВИДАЄ ПРОФ. Д-Р ІВАН ОГІЄНКО.

1933

Ч. 4.

1935

Проф. Д-р Іван Огієнко

РІДНЕ СЛОВО

ПОЧАТКОВА ГРАМАТИКА
УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ.

ЧАСТИНА ПЕРША:

ФОНЕТИКА й ПРАВОПИС.

1935.

ДРУКАРНЯ ОО. ВАСИЛІЯН У ЖОВКВІ

ВСІ ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ

НАУКОВО-ЛІТЕРАТУРНИЙ МІСЯЧНИК
„НАША КУЛЬТУРА“

Головний Редактор і Видавець
Проф. Др. Іван ОГІЄНКО.

Щомісяця виходить чотирьохаркушева книжка.

ПЕРЕДПЛАТА в краю, а також у Чехо-
словаччині, Австрії й Мадярщині: річно
10 зл., піврічно 5 зл., чвертьрічно 2.50 зл.,
місячно 1 зл. За границею: В Ез-
ропі 12 зл., поза Європою 3 дол. річно.
Окрема книжка в краю 1 злотий, за гра-
ницею 30 центів.

Конто чекове П. К. О. ч. 5880.

Адреса Редакції й Адміністрації:
Warszawa 4, ul. Stalowa 25 m. 10.

Культура наша стародавня й глибока, — пізнаймо й шануймо її!
СИЛА НАЦІЇ — В СИЛІ ЇЇ КУЛЬТУРИ!

НАУКОВО - ПОПУЛЯРНИЙ ТРИМІСЯЧНИК
„БІБЛІОТЕКА РІДНОЇ МОВИ“
ВИДАЄ ПРОФ. Д-Р ІВАН ОГІЄНКО.
1933 Ч. 4. 1934

Проф. Д-р Іван Огієнко

РІДНЕ СЛОВО

Початкова граматика
української літературної мови.

ЧАСТИНА ПЕРША.

Підручник для школи й самонавчання.

ДРУКАРНЯ ОО. ВАСИЛІЯН У ЖОВКВІ / 1934.

ПЕРЕДМОВА.

Складаючи свою Початкову Граматику для народньої школи й для самонавчання — „Рідне Слово“, я передовсім пильнував дати таку книжку, щоб вона була більше до читання та на практичні справи для вивчення рідної мови, і щоб у ній було якнайменше завчати напам'ять. Я дбав кожну лекцію вести так, щоб висновок приходив сам собою, і щоб подані правила були тільки на повторення та для самоконтролі.

Кожна лекція в цій Граматиці складається з таких чотирьох частин.

1. Спочатку я подаю матеріал, що на основі його вчитель веде дану лекцію; це або ціле оповіданнячко — його читають уголос, аналізують, потрібні місця випишують на таблицю й роблять необхідні висновки; або це коротенькі приклади, — їх краще всі переносити на таблицю. Про оповіданнячка дбав я, щоб вони всі змістом своїм дали початковий курс українознавства.

Самоуки мусять початковий матеріал кожної лекції перше голосно й уважно перечитати собі, звертаючи пильну ува-

гу на все, що їм нове чи незнане. По цьому обов'язково переписіть цей матеріал до зшитка (на зшиткові напишіть: „Зшиток для вивчення української мови“); списуючи, підкреслюйте все вам незнане й пильуйте завчити писання кожного слова; пильуйте також самі виробити собі правила про те, що пишете.

2. За прикладами я скрізь подаю дрібненьким письмом контрольні питання до лекції. Ці питання я подаю не тільки для учнів чи для самоуків, але й про самого вчителя, — це план його лекції, тут показано, що́ треба зробити з поданим матеріалом; питаннями цими я нагадую все те, про що треба поговорити з учнями й на що саме повинно звернути їм пильну увагу; для учнів — це план пригадати собі лекцію.

Самоук мусить всебічно обміркувати всі контрольні питання, пригадуючи те, що записав до свого зшитка. Не заглядайте до далі поданих правил, — пильуйте самі ці правила скласти. Коли б на якесь питання не вміли відповісти, запитайте про те вчителя, священника, або пишіть до „Рідної Мови“.

3. Коли матеріал уже пророблений, коли учні чи самоуки самі зробили потрібний висновок, тоді тим, що не можуть відразу добре запам'ятати, що́ вони вчили, а самоукам для контролі своїх

думок я подаю граматичні правила, — їх треба уважно перечитати для повторення й запам'ятання; що видрукуване чорним письмом, завчіть його сильніше.

4. І на останку йдуть завдання. Більшу частину їх я призначаю на добре вивчення основ українського правопису; решту завдань призначено на те, щоб учень збагнув самий процес життя мови, — тут учитель веде розмову з учнями й доводить їх до потрібних висновків. Самоуки пильнують ці висновки зробити самі. Нагадую, що в завданнях йде ґрунтовне вивчення української мови, тим то нехтувати цими завданнями ні в якому разі не можна. Хто не проробить пильно всіх завдань, той рідної мови не навчиться.

Водночас із навчанням українського правопису, я навчаю передавати думки свої словом і на папері. В перших трьох виданнях цієї книжки були для цього відповідні малюнки, тепер їх дати — через брак матеріяльних засобів — не можемо, тому заступаємо їх відповідними завданнями на маленькі оповіданнячка. Пильуйте, щоб ці оповідання відразу були цілими й закінченими, по змозі гарненькими змістом і формою. Я раджу складати оповіданнячка в школі перше гуртом і вже потім нехай запишуть його самі учні. Нічого ніколи не пишеть, наперед добре не обдумавши.

У другій та третій частині „Рідного Слова“ розповідаю й головніші відомісті з української Стилїстики та Ритміки, бо вважаю, що Граматику й Стилїстику треба викладати разом, як одне ціле — наука про мову.

Скрїзь, у своїй книжці, особливо в II частині, я пильную показати повільний історичний розвій нашої мови; я бажаю, щоб учні зрозуміли, що звуки й букви — не те саме, щоб вони зрозуміли й життя звуків. У двох частинах цієї Граматики я пильную подати учням всі головніші основи українського правопису й Граматики нашої літературної мови, щоб тим навчити їх зовсім грамотно писати й розумітися на головних питаннях нашої мови. Скрїзь я навчаю не місцевої мови, але мови всеукраїнської літературної. Нехай дитина чи самоук уже з першого року навчання при звичаюється до соборної літературної мови.

Звертаюсь до шановних учителів, що навчатимуть по моїй книжці, а також до самоуків, що вчитимуться з неї, зо щирим проханням поділитися зо мною своїми думками про цю книжку, — щоб в ній трудне, які завдання можна опустити, а щоб варто додати. За такі вказівки наперед сердечно всім дякую.

Автор.

---

1. Речення.

Моя мова.

Моя мова зветься українською. Я її дуже шаную. Своєї мови я навчився найперше від матері. Українська мова наймиліша мені за всі мови в світі. До гробу не забуду рідної мови.

Порахуйте, скільки тут окремих думок чи речень? Із чого складається кожне речення? Скільки в реченні може бути слів? Якого знака ставимо поміж реченнями?

Мова наша складається з думок.

Кожна окрема думка, проказана, або написана, зветься речення.

В кінці речення ставиться кра́пка.

Завдання 1. Спишіть оце Шевченкове оповіданнячко й поставте між реченнями кра́пку. Порахуйте, скільки тут речень.

Вечір.

*Садок вишневий коло хати
Хрущі над вишнями гудуть Плу-
гатарі з плугами йдуть Співа-
ють ідучи дівчата Сім'я вечера
коло хати Вечірня зіронька встає
Дочка вечерять подає*

2. Слово.

Пиши уважно.

Хотів один вояка сповістити своїх батьків, що він заслаб на війні. Батьків своїх він дуже жалував та шанував, і боявся, якби не налякати їх сумною звісткою. І от він надумав написати їм, що він тільки слабує на груді, і що його не ранили. Він був малограмотний і написав додому так:

Слабуюгрудьмініранили.

А батьки вдома прочитали листа цього так:

Слабую, грудь міні ранили.

І гірко плакали стара мати, і з печалі сохли понурий батько...

Що хотів написати вояка? Чим він помилився? Як йому треба було писати? Як прочитали листа батьки? А хто ж винен, що так сталося? Чому треба писати окремо слово від слова? Чи добре було читати, як колись удавнину писали, не розділяючи слова від слова? Запам'ятайте, що в книжковій мові слово *батьки* — це батько й мати (не кажіть *родичі*), а *родичі* — це рідня взагалі, але дальша.

Речення наші складаються з слів. Коли ми пишемо, то слово від слова треба писати окремо. Приклад: *Люблю рідну мову* — тут три слові.

Завдання 2. Спишіть оцього віршика і полічіть, скільки тут слів; частки *на*, *в* рахуйте за окреме слово.

*Малесенький хлопчик
Зліз на стовпчик,
В сопілочку грає,
Христа прославляє.*

Завдання 3. Складіть речення з оцих слів. Де треба, поставте крапку.

Хлопчик читати книжка (=Хлопчик читає книжку) Мати варити їжа Батько їхати поле Собачка стерегти хата Корова пастися череда Женці жати жито поле

3. Слова-часткі.

Надумали Гриць із Оленкою піти до батька на поле. До поля ж іти було далеченько, а дороги вони не знали. Ішли вони, йшли, та й прийшли не в поле, а до чужого села. В селі їх розпитали і вернули до батька. Коли б не добрі люди, загинув би Гриць із Оленкою.

Які тут коротенькі слова-частки? Порахуйте, скільки їх? Як їх писати коло слова? Запам'ятайте, що й частки *же, ж, би, б* пишемо окремо; пишемо *та й*, а не *тай*; ніколи не вживайте *зі*, пишуть *з, зо* або *із*. Чи добре було б, пишучи всі частки окремо від слів, писати *б, би, ж, же* разом із ними?

Маленькі слова-частки : на, до, та, та й, по, під, за, а, і, в, з, із, зо, би, б, же, ж і інші пишемо окремо від слів.

Завдання 4. Спишіть оці речення й замість крапок . . . . поставте потрібне слово-частку; частки пишуть окремо від інших слів і підкреслюйте їх однією лінією. Поміж реченнями поставте крапку.

Мати пішли . . . . річку Батько поїхали . . . . млина Брат . . . . сестрою помиряться Школярі йдуть . . . . школи . . . . книжками Меле вітряк . . . . селом

.... полі Усі .... Богом ходимо Співав
.... голосу .... маю Повалив ....
випросив

Кажемо „підкреслити“, а не „підчеркнути“.
Пишемо: „з сестрою“, а не: „зі сестрою“.

4. Звуки та букви.

І-д-и, і-д-и, д-о-щ-и-к-у, з-в-а-
р-ю т-о-б-і б-о-р-щ-и-к-у в п-о-
л-и-в'-я-н-і-м г-о-р-щ-и-к-у!

З чого складається наша мова? З чого скла-
дається речення? З чого складається слово? По-
лічіть, скільки звуків у кожному із оцих слів? Чи
все одно — буква та звук? Кажемо частіше „бу-
ква“, або по-латинському „літера“.

Кожне проказане слово скла-
дається із звуків. Кожний
звук у письмі передаємо окре-
мим значком або б́у́квою чи
літерою. Звук і буква не одне
й те ж: звука ми вимовляємо
й чуємо, а букву тільки пише-
мо й бачимо.

**Написаний звук зветься бу-
квою. Проказана буква є звук.**

Завдання 5. Спишіть оцю заповідь і над кож-
ним словом напишіть число, скільки в ньому
звуків.

Шануй свого батька й матір, і добре тобі буде, і довго житимеш на землі.

5. Знак м'якшення *ь* не звук.

Д-я-д^ь-к-о, з-ю-з^ь-к-а, л-ю-л^ь-к-а, б-а-н^ь-к-а, в-о-с^ь-м-и-й, б-а-т^ь-к-о, ц-я-ц^ь-к-а. М-і-д^ь, к-н-я-з^ь, с-і-л^ь, к-і-н^ь, в-і-с^ь, ш-і-с-т^ь. Р-а-й, к-р-а-й, п-о-л^ь-с^ь-к-и-й. Ко^{о́}-кінь, cześć-честь.

Чи кожен звук має свою букву? Чи буква *ь* має свого звука? Полічіть, скільки в цих словах звуків і скільки буков? Чи стільки в слові буков, скільки звуків? Чому в слові більше буков, як звуків? Як у мові польській зазначається м'який звук?

Кожний виразний звук має свою букву; кожна букву можна проказати. Тільки одну букву *ь* не можна проказати, бо вона не звук, а тільки значок м'якшення.

Завдання 6. Спишіть оцю колядку й порахуйте, скільки в кожному слові звуків і скільки буков; над словом поставте число звуків, а під словом число ^{буков}.

*Я маленька дівонька,
як у полі квітонька,*

*спідничка рябенька,
чобітки шкапові,
будьте з святом здорові.*

6. Звуки *дж*, *дз* із двох букв.

Вдова сина виряджає та по хаті походжає. Бджола малá, а й та працює. Дзвінкий, гуддзик, дзига, Гандзя, дзюбатий, дженджуристий, джерелó, дзюбка, джміль, родзинки.

Жати — піджатися, віджимати, золити — відзолити, зимувати — відзимувати, підземний, відживати. Під-земний, від-живати.

Як написати звуки *дж* та *дз*? Пишемо дві букви *дж*, а скільки тут вимовляємо звуків? Пишемо *дз*, а скільки тут вимовляємо звуків? Порахуйте, скільки звуків і скільки букв у словах із *дж* і *дз*? Чи однаково проказуємо *дж*, *дз* у словах: бджола, дзвін, відживати, відзолити? Замість *дж* серби пишуть *ђ*; чи було б добре, коли б і ми замість *дж*, *дз* запровадили по одному значку? В давню давнину звука *дз* писали ми буквою *з* зіло.

Буває, що дві букви вимовляємо за один звук. **Букви *дж* та *дз* вимовляємо за один звук.**

Завдання 7. Придумайте й запишіть до зшитка по 5 слів на *дж* та *дз*.

Завдання 8. Спишіть оці речення й підкресліть звуки *дз*, *дж*.

За селом під горою вода з джерелá дзюрком дзюркотить. Козак виїжджає, його мати виряджає. Бджола, гедз і джміль укупі сиділи. Задзвонили в усі дзвони, аж село дзеленчить; тільки й чути кругом: дзелень-бом! дзелень-бом! Дзюб-дзюб, дзюбанець, ходи, пташко, у танець!

Завдання 9. Перерахуйте всі слова, що пишуться з *дз* та *дж*. Добре їх запам'ятайте. Чи в вашім селі ці слова також вимовляють із *дз*, *дж*? Чи часом не кажуть у вас: дзмій, дзерно, дзелений (писати треба: змій, зерно, зелений)?

7. Граматика й літературна мова.

Не можна писати по-місцевому.

Українського народу дуже багато: більше 37 мільйонів у Радянській Республіці, більше 7 мільйонів у Польщі, понад 1 мільйон у Румунії, трохи менше мільйона в Республіці Чехо-Словацькій, по-

над півтора мл. в Америці; живуть українці ще й по інших країнах. А разом нас понад 47 мільйонів. Уся земля наша дуже велика. Ось через це український нарід не однаково говорить: одні так, другі йнакше. Але всі освічені люди говорять і книжки пишуть однією мовою, що зветься літературною, цебто мовою книжковою. Я вчуся говорити й писати мовою літературною, а не тільки мовою місцевою, бо для одного народу мусить бути одна всеукраїнська літературна мова й один правопис.

Самою місцевою чи говірковою мовою послуговуються всі ті, що мови літературної не вчилися. Але треба пам'ятати, що мова місцева, жива, народня — то ґрунт і душа мови літературної, тому й свою місцеву мову конечно треба кохати й шанувати. Мова літературна служить для ліпшого й легшого порозуміння між собою людей різних місцевостей, а тому вона все трохи штучна, бо надговіркова.

Чи добре було б, коли б кожен українець став писати так, як говорять у його селі? Чи таке писання інший українець добре б зрозумів? Чи багато в нашій мові малих говірок? Як звуться окремі частини українського народу? (кияни, полтавці, лемки, гуцули, бойки...). Чи киянин добре й усе розуміє мову лемка? Чи бувають слова, що

їх навіть у сусідньому селі не знають? По різних місцях говорять: ледве, ледви, ледві, ледва, ледво, ледь, тільки, тільки, тіки, тіко, а в літературній мові прийнято писати: ледви, тільки, — чи таке обмеження добре? Чому чужинці, що вчаться нашої мови, скаржаться на її трудність? Чи німці, французи й інші народи не мають так само багатьох говірок? А чи не одна в них літературна мова?

Літературною мовою зветься мова книжок та освічених людей. Говорити й писати треба мовою літературною, а не тільки місцевою.

Наука про літературну мову зветься граматиною. Граматика навчає правильно говорити й писати по-літературному.

Частина граматики, що навчає правильно писати, зветься правописом або ортографією.

Частина граматики, що розповідає про життя звуків, зветься звучною або фонетикою.

З цієї книжки ми будемо навчатися правопису та звучні.

Для одного народу мусить бути тільки одна літературна мова й вимова, тільки один правопис.

Завдання 9. Перепишіть і запам'ятайте оце:

Треба писати так: інший, вулик, дрижати, кривавий, тривога, сковорідка, нарід, вільний, візьму́, вчора, шостий, сльози, сьомий, яблуко, парубок, заміж, вулиця, одинадцять, двісті.

Завдання 10. Знак ( ) зветься дужкі. Перепишіть і запам'ятайте оце:

По-літературному треба ось так говорити й писати, а не так, як у дужках ( ): Все (всьо), винóсити (віносити), топтати (доптати), спéка (гаряч), цвях (гвіздь), глибокий (глибокий), грабувати (рабувати), щоб (щоби), сумно (банно), батькі (родичі), через хату (без хату), блискавка (лискавка).

8. Українська азбука.

Аз, Буки Відя, Глаголю: Добро Ёсть Живіте; цебто: я, коли знатиму грамоти, всім казатиму: живіть добре! Како Люди Мисліте: думайте як люди! Наш Он Покой: Він наш спокій! Рци Ёлово Твердо: кажи слово тверде!

Колись були в нас такі вірші-приповістки, і в них перша буква кожного слова прозивалась, як усе слово; з порядку перших букв у словах цього віршу й склався порядок церковно-слов'янської, а за нею й нашої азбуки.

Найпершу слов'янську азбуку на взір грецької десь у половині IX-го віку склав св. Кирило. Року 1708-го російський цар Петро I змінив стару слов'янську азбуку (к и р и л и ц ю) на теперішню, що зветься граждánка. Цю нову азбуку прийняли й ми, а наш письменник і вчений Панько Куліш пристосував її до нашої мови, тим то вона й зветься Куліші́вка. В старій азбуці були ще букви *ѣ*, *ѡ*, *ѣ* але в нас їх нема; не пишуть їх.

Перші дві букви в нашім старім церковно-слов'янськім письмі звалися *аз* (а, цебто я) і *буки* (б, цебто буква, літера), а звідси й повстало слово *азбука*. Замість *азбука* по-нашому можна казати *абетка* (від назов: а-бе). Перші дві букви в грецькій азбуці звалися *альфа* й *бета* (*α*, *β*), тому греки свою азбуку назвали *альфабет*. — Не кажіть: азбу́ка, багато букв, але: азбу́ка, багато бу́ков.

Букви, розкладені в особливому порядку, звуться азбукою.

Усіх букв в українській азбуці

33. Порядок їх та назви такі:

А а а, Б б бе, В в ве (а не ву),

Г г ге, Ґ ґ ге, Д д де, Е е е, Є є

йе, Ж ж же, З з зе, И и и, І і і,

Ї ї иі; Й й й, К к ка, Л л ел,

М м ем, Н н ен, О о о, П п пе,

Р р ер, С с ес, Т т те, У у у,

Ф ф еф, Х х ха, Ц ц це, Ч ч

|| че, Ш ш ша, Щ щ ща, Ю ю ю, ||
|| Яя я, Ъ ъ знак м'якшення. ||

Оцей порядок нашої азбуки вивчіть напам'ять!

Форма писаних букв української азбуки така:

Аа, Бб, Вв, Гг, Дд,
Ддд, Ее, Єє, Мюю, Зз, Уу,
Уі, Уї, Уїї, Кк, Лл,
Мм, Нн, Оо, Пп, Рр,
Сс, Тт, Уу, Фф, Хх,
Цц, Чч, Шш, Щщ, Юю,
Яя, Ъъ.

Порівняйте азбуку друковану з писаною і встановіть різницю поміж ними. Не пишть як *b* (а тільки *ℓ*). Коли пишете *ф*, то пильуйте, щоб передне й задне півкола міцно прилягали до середньої лінії, а не пишть так: *сф*, бо це буде ніби *ср*. У Великій Україні пишуть *я*, а в Галичині *є* (ніби *а* з гачечком догори), перше повстало з церковного *ѧ*, а друге з *ѡ*; обидві формі добрі.

Коло букв часом ставимо буквенні значки: перетинка або апостроф ' та наголос ', напр.: ім'я, м'ясо, б'ю, му́ка — мука́, со́лі — нема со́лі. Але про ці значки будемо вчити далі.

Завдання 11. Спишіть оці слова в азбучнім порядку за першою буквою: адреса, багатий і т.д. Запам'ятайте, як треба писати ці слова. Апостроф на порядок азбуки не впливає.

Зима, їхній, багатий, легенький, книжечка, порожній, вчора, тоді, осіння, глибокий, давній, жіночий, Євангелія, м'ясо, рілля, народній, світати, яблуко, юнак, удівець, французький, хатній, шкура, чорнобривий, щетина, адреса.

Завдання 12. Спишіть оці слова в азбучнім порядку за першою й другою буквою. Завчайте, як ці слова пишемо.

Братній, бойовий, багатир, буряк, будень, боротьба, братік, бджола, блискавка, бігти, безрідний.

Завдання 13. Спишіть оці слова в азбучнім порядку за першою, другою й третьою буквою. Завчайте, як ці слова пишемо.

Кістю, квітка, з Києва, криниця, колишній, кімната, коридор, Київ, квасоля, кожний, калач.

Завдання 14. У словниках слова подаються в азбучнім порядку за всіма буквами. Візьміть якогось українського словника і швидко розшукайте в нім оці слова: рідний, теперішній, легкий, яблуня, вісім.

Завдання 15. Чи скотина, птахи, собаки мають звуки? Запишіть так:

Курочка ко-ко-ко. Півник.... Корівка.... Собака.... Горобчик.... Гусочка.... Овечечка.... Зозуля.... Жаба.... Котик.... Ворона....

Завдання 16. Допишіть оці речення:

Собака гавкає. Овечка... Свиня... Кінь.... Курочка.... Півник.... Горобчик.... Ворона.... Сорока.... Корова.... Кіт.... Гуска.... Соловей.... Голуб.... Зозуля.... Жаба....

Завдання 17. Подумайте й скажіть, від чого повстали слова: гавкати, мекати, рохкати, кукурікати, цвірінькати, кракати, мукати, мавкати, гегати і т. ін.? Чи багато таких слів?

Завдання 18. Чи чули ви круг себе звуки не від живої тварини? Які звуки або шуми можна вчути, коли дощ іде, як вода в млині з коліс падає, грім гримить, буря виє, дзвін дзвонить, листя шелестить?

Завдання 19. Подумайте й скажіть, від чого повстали назви: азбука, абетка, буквар, словник? Чому поляки на свою азбуку кажуть *abecadło*?

9. Знакі розділові.

Синє небо всипане було зорями. Зорі тихо тремтіли. Ішов кобзар до Києва та сів спочивати; торбинками обвішаний його повожати. Я залюбки читав Франкову повість: „Захар Беркут“. Праця

єдина з неволі нас вирве, нумо до праці, брати! За що мені мука? Сьогодні — пан, а ввчтра — пропав. Ледве-ледве дише. Зима... холод... діти плачуть. Легінів (парубків) повели на майдан.

Порахуйте, скільки в прочитанім маємо знаків розділових? Для чого нам знаки розділові? Чому вони так звуться — знаки розділові? Що вони розділюють? Яка форма знаків розділових? Як кожний знак називаємо й як пишемо?

Знакі розділові розділюють думку від думки і тим допомагають нам докладніше писати свої думки, а також докладніше розуміти читане.

У нашім письмі маємо 11 таких розділових знаків: 1. кра́пка . 2. серéдник ; 3. ко́ма або перéтинка , 4. двокра́пка : 5. оклі́чник або знак о́клику ! 6. пита́льник або знак пита́ння ? 7. рі́ска — 8. ро́зділка чи злу́чка - 9. крапки... 10. лапки „ “ і 11. дужкі ( ).

Завдання 20. Перепишіть до зшитка всі 11 розділових знаків разом із їхньою назвою.

Завдання 21. Прокажіть голосно цілу українську азбуку за її порядком.

Завдання 22. Перепишіть і запам'ятайте оце:

По-літературному треба ось так говорити й писати, а не так, як у дужках ( ): Брат *i* сестра (брат *a* сестра), алé (но), Олександр (Александр), Олексій (Алексій), Андрій (Андрей), Анастасій (Анастасій), Софія (Зофія), Антін (Антон), дуже (барзо), цілком (цалкем), руйнувати (бурити), п'ять буков (букв), ніби-наче (будьто), боротьба (борба), скоріше (борше, боржій), бондар (боднар), блискучий (лискучий), бліскати (лискати).

10. Великі букви.

Про Тараса Шевченка.

Тарас Григорович Шевченко народився в селі Мординцях, а зріс в с. Кирилівці на Київщині. Дитячі роки його пройшли в горі та в біді. Він служив за козачка в пана. Часто його й бито. Але Шевченко вийшов на волю. Він став великим українським поетом. Книга його писань зветься „Кобзар“.

Полічіть, скільки тут речень? З якої букви починається кожне речення? Для чого кожне речення пишемо з великої букви? Вдавнину речення починали з малої букви, чи добре то було?

Мова наших книжок та нашої інтелігенції зветься літературною. Для розвитку цієї літературної мови найбільше зробив Шевченко, тим то літературною мовою й стала головно мова Київська, а власне київо-полтавська. Чи ти читав уже „Кобзаря“? Чому „Кобзаря“ вважають за найкращу українську книжку? Чому літературною мовою стала в нас мова київо-полтавська, а не лемківська, не гуцульська чи яка інша говірка?

**Букви бувають великі й малі.
Кожне окреме речення треба
починати з великої букви.**

Завдання 23. З поданих запитань та з відповідів на них складіть оповіданнячко: *На полі.* Кожне окреме речення починайте з великої букви.

На полі.

Коли встали батько та мати? (ще вдосвіта). Кого вони збудили? (дітей). Куди зараз усі рушили? (на поле). Що робили всі на полі? (жито жали). А що робила маленька Яринка? (дитинку гляділа). Що стали робити опівдня? (сіли обідати). На що жалілися діти? (на втому). А що їм батько на це казали? (шуткували).

11. Велика буква в назвах.

Оці письменники створили українську літературну мову: Іван Котлярівський із Полтави, Григійр Квітка-Основ'яненко з Харківщини, Тарас Шевченко з Київщини, Пантелеймон Куліш із Чернігівщини, Марко Вовчок та інші. Дніпро ширший за Дністер. На правім боці Дніпра стоїть Київ. Наші гори звуться Карпати. Шевченко народився в селі Моринцях Звенигородського повіту. Жала Ярина ярину. Біла Церква. Рава Руська. Судова Вишня. Ясенів Горішній. Чорне море. Тихий океан.

Які назви починаються тут великою літерою? Коли треба писати велику букву? Які саме назви треба писати з великої букви? Як пишемо подвійні географічні назви? Нащо деякі слова пишемо з великої букви? Вдавнину всі назви писали з малої букви, — чи добре це було? Треба казати: слово починається з великої букви або великою буквою, слово пишу з великої букви (не кажіть: слово пишу великою буквою).

Назви людей, міст, сіл, вулиць, річок, морів, гір та прізвища пишуться з великої букви: Іван, Київ, Моринці, Дні-

|| про, Карпати, Шевченко, Шев-
чєнківська вулиця, Чорне море. ||

Завдання 24. Спишіть оце оповіданнячко й підкресліть великі букви.

Україна.

Наша мила Україна дуже велика. Вона має багато славних міст, як от: Київ, Полтава, Чернігів, Житомир, Херсон, Харків та інші. Найбільша річка в Україні Дніпро.

Завдання 25. Кажемо: В Англії, в Німеччині, у Франції, в Польщі на Мазурах, в Росії на Сибіру, в Києві на Подолі. Подумайте й скажіть, чи то добре буде говорити: *на* Україні? Чи не правильніше казати: *в* Україні? Чому кажемо: *в* Галичині, але: *на* Буковині?

Завдання 26. Спишіть оці Шевченкові речення. Шевченко частіше писав: *в* Україні.

У нас *в* Україні старий Котляревський отак щебетав. Було колись — в Україні ревіли гармати. Холоне серце, як згадаю, що не в Україні поховають. В Україну ідіть, діти, в нашу Україну.

Не говоріть: *на* Україні, але: *в* Україні!

Завдання 27. Спишіть оці слова в азбучнім порядку за першими трьома буквами. Добре запам'ятайте, як ці слова треба писати.

Єва, О́сип, Європа, Степан, Йо́сип, Андрій, Євген, Ірина, Ярина, Єгипет, Боріс, Володі́мир, Костянтин, Софія, Микола, Пріся, Хвастів, Федір і Хведір, Пилип, Микита, Лондон, Єва́нгелія.

Завда́ння 28. Запам'ятайте ще, що в назвах державних, наукових та інших установ, часописів, журналів, книжок та пароплавів всі слова пишуться з великої букви. Спішіть оці речення, підкреслюйте великі букви й запам'ятайте, як треба писати.

Наукове Товариство імени Шевченка, Київська Академія Наук, Читальня імени Франка, Міністерство Освіти. Люблю читати місячник „Рідна Мова“. Найкраща моя книжка, то Шевченків „Кобзар“. Ми їхали пароплавом „Швидкий“.

12. Святі назви пишемо з великої букви.

Як Святий Дух зійшов на апостолів.

Одного разу зібралися були всі апостоли Христові в кімнаті. Була з ними й Божа Мати. І як вони

сиділи й згадували свого **Великого Вчителя**, зійшов на них **Дух Святий**, і апостоли заговорили різними мовами. І з того часу розійшлися вони по світу й почали скріз розповідати про **Господа нашого Ісуса Христа**, **Спасителя світу**. З цього в нас і свято пішло, що зветься **Тройця** або **Зелені Свята**.

Які тут святі чи Божі назви? З якої букви їх написано? З якої букви написано назви свят? Чому Божі назви пишемо з великої букви?

Божі та святі назви, а також назви свят, церковних відправ, постів, церков, монастирів і образів пишуться з великої букви: Господь, Ісус Христос, Бог, Божий, Богородиця, Мати Божа, Спаситель, Син Божий, Дух Святий, Бог Отець, Різдво, Великдень, Петрівка, Спасівка, Утреня, Вечірня, Успенська церква, Богоявленський монастир, Тайна Вечера.

Завдання 29. Випишіть із оповідання: *Як Святий Дух зійшов на апостолів* всі Божі назви й назви свят; пишіть їх із великої букви.

Завдання 30. Спишіть оці молитви й підкресліть великі букви.

Во ім'я Отця й Сина й Святого Духа, амінь. Господи, Ісусе Христе, Сине Божий, помилуй нас. Слава Тобі, Боже наш, слава Тобі. Богородице, Діво, радуйся!

Завдання 31. Спишіть оці приказки й підкресліть велику букву в назвах свят і постів.

Прийшов Петро — вирвав листок, прийшов Ілля — вирвав і два, прийшов Спас — бери рукавиці про запас, прийшла Пречиста — на дереві чисто, прийшла Покрова — на дереві голо. Тріщи, не тріщи, — вже минули Водохрищі. Хто сіє по Покрові, той не матиме й корові. Спасівка — ласівка, а Петрівка — голодівка.

Що то таке — приказки або приповідки? Поясніть, що визначають приказки, що ви списали? Хто складає приказки? Скажіть кілька гарних приказок.

Завдання 32. Спишіть оці слова й запам'ятайте, що вони пишуться з малої букви:

Слова: янгол, херувим, серафим, апостол, святий, свято, блаженний, преподобний, мученик, піст, м'ясиці, пущення пишуться з малої букви.

Завдання 33. Подумайте й скажіть, що означають і як повстали оці слова: Водохрищі, Різдво, Покрова; коли не догадаєтесь, запитайте вчителя або священика.

Яке рокове свято найбільш радіснорелике? Як звемо *великий* (цебто важливий) *день* Христового Воскресення? Чи на *Великдень* день справді довгий? Як треба розуміти *велик* в слові *Великдень*? Що визначає польське *Wielkanoc*?

13. Велика буква в віршах.

Україна.

Наша славна Україна
Наше щастя і наш рай.
Чи на світі є країна
Ще миліша за наш край?
І щасливі й злі години
Ми для неї живемо.
В Україні й для Вкраїни
Будем жити й помremo.

В. Самійленко.

Що таке вірш? Чим різниться вірш від звичайного писання? Однозвучні закінчення в віршах зветься р і м а м и. Прочитайте рими в оцім віршу. Як зветь ту людину, що вірші складає? Яких українських поетів ви знаєте? Скільки рядочків в оцім віршу? З якої букви написано кожний рядок віршу? Тепер рядочки віршів часом починають і малою буквою. Кажемо: цей вірш, або рідше: ця вірша; не кажіть: верш, вершик, треба: вірш, віршик.

Кожний рядок віршу починається з великої букви.

Завдання 34. Спишіть оцього Шевченкового віршика й підкресліть велику букву в кожному рядку вірша.

*Світе тихий, краю милий,
Моя Україно,
Защо тебе сплюндровано,
Защо, мамо, гинеш?*

*Чи ти рано до схід сонця
Богу не молилась?
Чи ти діточок непевних
Звичаю не вчила?*

Завдання 35. Перепишіть і запам'ятайте оце:

По-літературному треба ось так говорити й писати, а не так, як у дужках ( ): Брат добрий (брат є добрий), євангелія (евангеліє), отець духовний (єгомосць), інший (єнчий), коли або якщо (єсли), ще, іще (єще), спека (жара), щоб (жеби, же, щоби), прощатися (жегнати), залізо (зелізо, желізо), залізниця (желізниця, зелізниця), швидко чи жваво (живо), зичити (жичити); шунок (жолудок).

Завдання 36. Кожне писання чи твір, кожну частину твору, а також кожен ряд думок, що дають закінчену цілість, треба зачинати писати трохи відступивши вправо, цебто пропустити трохи чистого місця; такий рядок зветься *новім* або *червоним* рядком, бо вдавнину першу букву такого рядка або й цілий рядок писали червоною фарбою (циноброю, черв'яною). Покажіть червоні рядки в цій книжці. Пишучи, не забувайте робити там, де треба, червоні рядки.

14. Мала буква в назвах.

Вшестя буває тільки в четвер. Як прийде місяць *Марець*, то змерзне не один старець. Хвалився *циган* кіньми, та подохли.

Перелічіть усі дні на тижні. Як звуться по нашому всі 12 місяців у році? Які народи ви знаєте? До якого народу належимо ми? Перелічіть усі слов'янські народи. З якої букви пишемо назви *днів* тижня, *місяців* і *народів*? Чи було б добре так: писати назви народів з великої букви, а назви *днів* тижня й *місяців* із малої? Титули (доктор, професор, полковник і т. ін.) пишемо з малої букви, але коли хочемо підкреслити свою пошану до особи, то з великої (напр. у листах).

Назви днів тижня й місяців, назви народів та титули пишуться з малої букви.

Завдання 37. Спишіть оце й підкресліть першу букву в назвах *днів*, *місяців* і *народів*.

На тижні сім днів: неділя, понеділок, вівторок, середá, четвѣр, п'ятниця й субота. Рік має дванадцять місяців: I січень, II лютий, III березень, IV квітень, V травень, VI червень, VII липень, VIII серпень, IX вересень, X жовтень, XI листопад і XII грудень. Слов'янська родина дуже велика; слов'яни західні: чехи, словаки й поляки, слов'яни східні: українці, росіяни й білоруси; слов'яни південні: болгари, серби й словінці.

Не кажіть: понеділок, українець, але: понеділок, українець. Частіш кажемо „лютий“, рідше „лютець“.

Завдання 38. Виясніть, чому ось у цім оповіданні поставлено великі чи малі букви.

Про гетьмана Івана Мазепу.

Іван Мазепа був славний гетьман український. Він щиро любив Україну й хотів зробити її великою та вільною. Мазепа був дуже побожний і збудував багато церков: Братську церкву в Києві на Подолі, Микольський собор на Печерську, дві церкви в Лаврі і багато інших. Разом зо шведáми

Мазепа бився за волю України проти росіян, але був розбитий під Полтавою в понеділок 27 червня року 1709-го.

Завдання 39. Полінійте ось так свого зшітка й напишіть по 10 слів до кожного рядка.

З великої букви пишуться				
Назви людей (ім'я і прізвища)	Назви міст, сіл і т. ін.	Назви гір, річок, морів	Божі назви	Назви свят і постів
Франко	Київ	Дніпро	Бог	Різдво

Завдання 40. Добре подумайте й скажіть, що визначає назва кожного дня в тижні і кожного місяця. Що значить: чубитися, воловóдитися, занехати?

15. Коли пишемо а, а не о.

Багатого багатство робить багатирем. Багатого й шило голило, а бідного й бритва не бере. Видно пана по халяві. Дохазяїнувались хазяїн із хазяйкою: поїли калачі, а тепер качанам і шкаралупам раді. До чужого монастиря з своїм уставом не сунься. Не будь гарячий: гарячка качанá з тебе зробить. Нема гаразду нашому ганчареві.

Чи скрізь однаково говорять? Так, як тут подано, слова на *a* говорять скрізь на Київщині, Полтавщині, Чернігівщині, Харківщині й інших краях; так прийнято писати і в мові літературній; а як ви ці слова вимовляєте? Чи можна все писати так, як ми вимовляємо в своєму селі?

Треба писати: багатий, багатир, гарячий, гаразд, ганчар, калатати, каламутний, кажан, калач, качан, монастир, хазяїн, халява, чабан, шаравари, шкаралупа.

Завдання 41. Спiшіть оце:

Ось у цих словах пишемо *o*, а не *a*: поганий, корабель, монах, солдат, ногавиці; але в Великій Україні ці слова часто вимовляють: паганий, карабель, манах, салдат, нагавиці. Писати й говорити треба зозуля, а не зазуля і не зезуля.

Завдання 42. Придумайте й запишіть маленькі речення, щоб у них були оці слова: багато, багацько, багатство, гаразд, монастир, паламар, гарячий.

16. Голосні звуки.

А-а-а, а-а-а, дитино. В лісі кричали: а-у! Вода, води, воду, водо; нога, ногі, нóгу, нóги.

Які звуки викрикує мала дитинка, плачучи? Як кричать у лісі, когось гукаючи? Розкладіть слово *вода* на його звуки, прокажуть ці звуки й скажіть, яка різниця поміж звуками *в, д* супроти *о, а*? Скільки голосних звуків у нашій мові? Чому ці звуки звуться *голосні*?

Не всі звуки однаково вимовляються. Коли звука можна голосно тягти й проспівати, він зветься голосний звук.

Ясних голосних звуків у нашій мові 10: а, е, є, и, і, ї, о, у, ю, я.

А серед цих голосних основних тільки 6: *а е и і о у*, бо голосні *є ї ю я*, як побачимо далі, складені з *й* та *е і у а*.

Завдання 43. Спійшіть оцього віршика й підкреслюйте всі голосні звуки.

*Сидить Василь на припічку,
Держить kota за ниточку.
Котик зубки розтулив
Та Василька й укусив.*

Завдання 44. В живій нашій мові голосних звуків значно більше, як у мові літературній. Жива мова знає ще неясні чи непрорізні голосні, особливо коли вони без наголосу. Прислухайтесь, які голосні вимовляєте в словах: *земля, кожух, козаки, хитрий*. Говорячи по-літературному, треба всі голосні вимовляти прорізно й ясно. Коли й де треба говорити по-літературному?

Завдання 45. Сядьте вдома перед дзеркалом і прокажуть ось ці голосні в такому порядку: *а о у, і е, а е і, я йо ї е, а я, о йо, у ю, і ї, е е*. Добре примічайте, що саме роблять ваші губи

та язик і в якому вони положенні, коли ви проказуєте ці звуки.

Завдання 46. Намалюйте, який вигляд мають ваші губи, коли ви проказуєте голосні *а, о, у, и, е, і* (див. завдання 47 і 54).

Завдання 47. Пізнайте, котрі саме голосні звуки треба проказувати, щоб губи були так, як ось на цих малюнках? Чому на *о* кажемо: заокруглений голосний?

О

Е

І

И

17. Приголосні звуки.

Шум, грюк, свист, мукати, гудіти, жук, смерть, верть, голова.

Чи можна голосно крикнути звуки *б, п, д, т, к, г, з, х, ф, щ*? Звуки *л, р, м, н, з, с, ц, ч, ш* можна тягти, але чи дуже голосно? Що голосніш можна крикнути — *с* чи *а*? Яка різниця між звуками голосними й приголосними? Скільки в нашій мові ясних, виразних приголосних звуків? Чи багато в мові місцевій (говірковій) приголосних неясних? Прокажуть азбуку за порядком і називають.

вайте, котрий звук голосний, а котрий приголосний. Нехай два учні проказують цілу азбуку за порядком букв, — один проказує голосні, а другий — приголосні. Нехай усі учні за порядком проказують цілу азбуку: один *а*, другий *б* і т. д. Чому звуки звуться приголосними? Який тепер звук *й*, що колись був голосний? Чи чули ви круг себе в природі якісь шуми, що нагадують приголосні звуки? Чи можна скласти слово з самих приголосних звуків?

Звуки, що їх не можна голосно тягти або проспівати, звуться приголосні звуки. З самих приголосних слова скласти не можна й вони завжди туляться до голосних.

Ясних приголосних у нашій мові 23: *б, в, г, ґ, д, дз, дж, ж, з, к, л, м, н, п, р, с, т, ф, х, ц, ч, ш, щ*. До приголосних залічуємо й звука *й*, що давно колись був звуком голосним.

. Завдання 48. Спiшіть цього вірша, і над кожним приголосним поставте крапку, а кожний голосний звук підкресліть знизу.

Любіть рідне слово!

*Не цурайтесь того слова,
Що мати співала,
Як малого сповивала,
З малим розмовляла.*

Тарас Шевченко (1814-1861)

Що визначають цифри 1814-1861 по „Тарас Шевченко“? Замість „народився“ ставлять зірочку *, а замість „умер“ хрестика †. Прочитайте: Тарас Шевченко * 1814 р., а † 1861 р.

Завдання 49. Спишіть напам'ять всю азбуку; приголосний звук підкресліть раз, а голосний двічі.

Завдання 50. Сядьте вдома перед дзеркалом, споквóлу проказуйте всі приголосні звуки і добре примічайте, який саме вигляд мають ваші губи і що робить язик при вимові кожного звука.

Завдання 51. Тепер проказуйте приголосні звуки перед дзеркалом у такому порядку: 1) б, п; в, ф; м, 2) д, т; з, с, ц, дз, дж; 3) ж, ч, ш, щ; 4) г, х, ї, к; 5) л, р і 6) м, н. Добре примічайте, чим саме ви ці звуки вимовляєте, що при тому роблять ваші губи (скільки вони розтулюються чи стуляються) і кінчик язика (до чого й де саме він притулюється). Кудою й як виходить повітря з легенів при вимові цих звуків? Кудою виходить повітря при вимові звуків м, н? Пор. завдання 52.

Завдання 52. Приголосні звуки звуться так: 1) б, п, в, м, ф — губні звуки, 2) д, т — зубні, 3) м, н — носові, 4) л, р — пливкі, 5) м — губно-носове, 6) ж, ч, ш, щ — шелесні, і 7) з, с, ц — свистові. Чому ці звуки так звуться? Пор. завдання 51.

Завдання 53. Пізнайте, котрі саме приголосні треба проказувати, щоб губи були так, як ось на цих малюнках?

П

Ф

Завдання 54. Пізнайте, яке саме слово треба проказувати, щоб уста, (губи) були так, як ось на цім малюнку?

С

У

Ш

А

Завдання 55. Чи чули ви від живої тварини-скотици, чи іншого чого — звуки, що нагадували б наші приголосні? Що шипить, що свистить, що мукає?

Завдання 56. Чому й як повстали такі слова: гудіти, шипіти, грюкати, грюк, свист, шелест, шелестіти, мукаїти? Звідки повстали слова: жук, грім, шум, дзюрчати, дзень, бом, брязь, дзвонити, гудіти, трах? Придумайте самі кілька таких слів.

Завдання 57. Чи букви *щ* і *ц* визначають один звук чи може два? Спрокво́ла тягніть кожного цього звука, добре прислухайтеся до його вимови і скажіть, котрими двома буквами ви б його написали? Чи не так: *щ* — *шч*, *ц* — *тс*?

Завдання 58. Чому дехто *шепел'явий* (не чисто вимовляє звуки *ж*, *ч*, *ш*, *щ*), дехто *гарка́вий* (не вимовляє виразно звука *р*), дехто *гун'явий* (балакає в ніс)?

18. Голосні тверді та зм'якшуючі.

Ангол — янгол, ага — яга, ушка — юшка, е — є, іду — їду, ого — його.

Рак — буряк, сила — сіла, тин — тінь, кинь — кінь, сирий — сірий, сич — Січ, бик — бік.

Що спільне в звуках *а е и о у*? Що спільне в звуках *я є ї ю*? Прокажуйте звуки попарно: *а-я, у-ю, е-є, і-ї, о-йо* і скажіть, що між ними спільне і чим вони відмінні?

Голосні звуки діляться на тверді та зм'якшуючі.

Тверді: а е и о у.

Зм'якшуючі: я є і, ї йо ю.

Завдання 59. Спишіть оцього Шевченкового віршика і зазначте крапкою тверду голосну зверху, а зм'якшальну доли.

Шануйте своє рідне!

*Учітєся, брати мої,
Думайте, читайте,
І чужого научайтєсь,
Й свого не цурайтєсь,
Бо хто матір забуває,
Того Бог карає,*

*Чужі люди цураються,
В хату не пускають.*

Т. Шевченко.

Завдання 60. Придумайте й запишіть до зшитка по три слові на кожний зм'якшальний голосний звук.

Не кажіть: зшиток або зшит, кажіть: зшиток.

Завдання 62. Перепишіть і запам'ятайте оце.

По-літературному треба ось так говорити й писати, а не так, як у дужках ( ): вчора (вчера), охристити (вхристити), вівторок (второк), схід (всхід), стид (встид), скажений (встеклий), все (всьо), горобець (воробець), повітря (воздух).

19. Приголосні тверді та м'які.

Рак—**буряк**, **рад**—**ряд**, **знати**—**зняти**, **дати**—**дяк**, **ласкати**—**ляскати**, **нудно**—**нюхати**, **сирий**—**сірий**, **суда**—**сюди**, **сила**—**сіла**, **вітер**—**вітер**, **Мина**—**міна**, **пити**—**піти**, **пил**—**піл**, **хіба** (=чи)—**хіба** (=помилка), **сипати**—**сіпати**, **сич**—**Січ**,

бик — бік, сват — свят, прала на річці — пряла куделю.

Яка відміна поміж словами: рад—ряд, сирій—сірий, Мина—міна, пити—піти? Як вимовляється приголосний перед твердим голосним? А як вимовляється він перед зм'якшальним голосним?

Приголосний звук перед твердою голосною вимовляється твердо, а перед зм'якшуючою — м'яко: Параска—ряска, знати—зняти, сила—сіла, витер—вітер, луб — люб, кинь — кінь.

Завдання 62. Спишіть оцю загадку про хліб і зазначте крапкою тверду приголосну зверху, а зм'якшену — доли.

Х т о я?

*Ріжуть мене ножакою
Та б'ють мене ломакою,
За те мене отак гублять,
Що всі мене дуже люблять.*

Завдання 63. Чи однаковий звук л у словах: лак і ляк, звук н у словах: знати і зняти? Що тут на правду м'яке: приголосний чи голосний? Пор. написано так: lak—lak, znaty—zńaty.

Завдання 64. Спишіть оці слова й запам'ятайте, як їх писати.

Брязкати, бряжчати, буря, буряк, грюкати, грязь, дрючок і дручок, дряпати, знаряддя, корявий, крук—птах, крюк—цвях, крякати,

мряка, набрякати, пряхити, прями́й, пряхти, рябий, ряд, рядок, порядно, вряд, навряд, рядно, рясний, рятувати, рюмса, спрягати, трясовина, трясти, хрящ. Цар — царя, кобзар — кобзаря. Рамки, рамці, границя, радий. Хіба — помилка, хіба́ — чи. Хіба́ це твоя хіба?

У всіх цих словах вимовляємо *ря* (ria), а не *р'я* (rja). Кажіть *буря* (buria), а не *бур'я* (burja).

Завдання 65. Спійшіть оці речення і замість + поставте потрібний звук.

Гуси йшли р+дком. Будь і малому р+дий. В+тер солону на хаті в+тер. Треба зн+ти, як бджіл із дерева зн+ти. С+ла вороння на вербі с+ла. Т+нь упала на т+н. Я їв с+рий та с+рий хліб. Такий к+нь, хоч к+нь. Спіткнувся б+к та й упав на б+к. С+ч полетів на С+ч.

Завдання 66. З оцих питань і відповідей складіть оповіданнячко: *Як ми колядували*. Хто хоче, нехай придумує свої відповіді.

Як ми колядували.

Чи довго ми готувалися до колядок (всю Пилипівку). Коли на Різдво почали колядувати? (ще

опівдня). Скільки нас усіх колядувало? Хто був за березу? Чи довго колядували (аж поки зовсім не смеркло). Чи дуже померзли? Скільки чого наколядували? Хто дав нам найбільше? Для кого колядували? (на „Рідну Школу“). Чи довго згадували про Різдво?

20. Буква *ь* показує зм'якшення приголосного.

Мідь, князь, сіль, тінь, хтось, віхоть, міць. Дядько, близько, більше, донька, руський, батько, Грицько. Тин—тінь, стан—стань, перелаз—перелазь, брат—брать, синка—сінька, булка—булька, кілка—кілька. Дь, зь, ль, нь, сь, ть, ць.

Як зветься буква *ь*? Чому її так звемо: „знак зм'якшення“? Як вимовляється та приголосна, що за нею стоїть *ь*? Перелічіть сім приголосних, що тільки після них може бути *ь*? Букву *ь* ставимо тільки на кінці слів чи й в середині слів? Як вимовляється приголосна, коли за нею не стоїть *ь*? Сполучення *дь*, *зь* і такі інші вимовляються як один звук, чи як два?

|| Буква *ь* показує зм'якшення того приголосного, що після ||

НЬОГО ВОНА СТОЇТЬ: СТАН—СТАНЬ, БРАТ—БРАТЬ, БУЛКА—БУЛЬКА. Букву ь пишемо тільки по приголоснім, що вимовляється м'яко.

Завдання 67. Спишіть усі слова і підкресліть в них ь. Запам'ятайте, як ці слова пишуться.

Сінька, гетьман, кільце, візьму, мельник, спільний, банька, скільки, стільки, трьох, чотирьох. Менший, сонце, інший. Мама купила сіньки.

По-літературному вимовляється сінька, а не синка.

Завдання 68. Придумайте й запишіть 20 слів із ь в середині, або на кінці слова.

Завдання 69. Вимовляйте приголосні тверді й м'які: *д-д'ь, л-л', н-н', т-т', з-з', с-с', ц-ц'* і скажіть, в якому місці рота лежить кінчик язика, коли вимовляємо тверду чи м'яку приголосну? Вимовляйте м'які приголосні свистові й шелесні: *сь-ш'ь, зь-ж'ь, сь-ч'ь* і запримітьте, де кінчик язика при вимові *сь, зь, ць*, і де він при вимові *ш'ь, ж'ь, ч'ь*?

21. Як повстають звуки.

Бєсіда.

Цікаво нам знати, як повстають наші звуки, через що людина може говорити або співати.

Щоб повстав звук, для цього треба проробити не малу роботу. Робота ця

починається в легéнях: в легені людина набирає повітря, бо без нього не

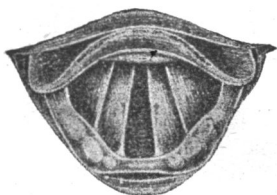
1. Як повстають звуки.

1. Голосовá струнá з правого боку. 2. Горловá яма. 3. М'яке піднебіння не закриває входу до носової ями, а 4 — закриває. 5. Носова яма. 6. Язик. 7. Переднє піднебіння. 8. Середнє піднебіння.

може бути звука. Набране повітря з легéнів видихається в горлянку. В горлянці знаходиться голосовá щіли-

на, — вона складається з двох голосових струн (або сказати б — голосників).

Коли ця голосова щілина відкрита, цебто голосники слабкі й ненатягнені, то повітря вільно проходить собі з легенів до рота (малюнок ч. 2); такий стан голосової щілини звичайно буває тоді, коли ми не говоримо, або при дуже тихих звуках.

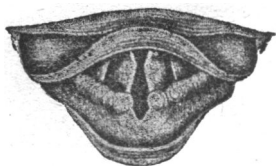

2. Голосова щілина при тихих звуках відкрита, голосники слабкі.

При тихім говóренні, або при шептанні голосники трохи натягуються, а голосова щілина зменшується (малюнок ч. 3). Але коли голосова щілина закрита, цебто голосові струни сильно натягнені, то повітря вільно проходити через голосову щілину не може, — воно з силою пробивається через

голосники з легенів до рота, а через це й повстає звук (малюн. ч. 4). Сила звуку буває не однакова, залежить від сили натягнення голосників: більше натягнені голосники, то й звук голосніший.

голосники з легенів до рота, а через це й повстає звук (малюн. ч. 4). Сила звуку буває не однакова, залежить від сили натягнення голосників: більше натягнені голосники, то й звук голосніший.

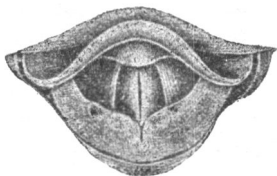

3. Голосова щілина при шептанні.

голосники з легенів до рота, а через це й повстає звук (малюн. ч. 4). Сила звуку буває не однакова, залежить від сили натягнення голосників: більше натягнені голосники, то й звук голосніший.

Усе це нагадує нам, скажемо, трубу, кларнета чи гармонію: повітря з силою виривається через голосник, голосник дрижить і повстає звук.

Коли повітря з горлянки попадає до носової ями (див. мал. ч. 1⁵), то повстають носові звуки *м, н*, а коли до рота — всі інші.

4. Голосова щілина при дзвінких звуках закрита, голосники натягнені.

При вимові звука рот буває розкритий більше чи менше, — це з-за того, скільки відходить нижній рухливий щéлeп від

верхнього нерухомого. Коли вимовляємо голосні звуки, то нижній щéлeп на більше чи на менше відходить від верхнього (прокажуй: *у, о, а, и, і, е*), а коли пріголосні, то щелепи майже вкупі.

Всі наші голосні звуки, щодо місця їх повстання, можна так поділити, як показує табличка на ст. 50.

Щебто, звуки *а о у* повстають найдалі позаду, там, де м'яке піднебіння; при *а* рот найбільше відкритий, щебто нижній щелеп найдалі відходить від верхнього, при *у* — найменше. Звуки *і, е* творяться спереду, там, де тверде піднебіння. При вимові звука *о* наші губи заокруглюються (див. мал. у завданні 47).

Як видно з таблички, голосні, щодо

їхнього повстання, можна так називати: *a* — задньопіднебінний низький, *o* — з.п. середній, *y* — з.п. високий, *u* — середньопіднебінний високий, *i* — передньопіднебінний високий, *e* — п.п. середній.

Українське літературне *u*, як показує табличка, твориться середньопіднебіно й вимовляється чисто й прорізно. В ба-

	Передньопіднебінні	Середньопіднебінні	Задньопіднебінні
Високі	<i>i, й</i>	<i>u</i>	<i>y</i>
Середні	<i>e</i>		<i>o</i>
Низькі			<i>a</i>

гатьох західніх наших говорах вимовляють наголошене *u* передньорядно, сильно наближуючи його до *e* (напр.: Господи помелуй, кеслий, парубке й т. ін.), — не вимовляйте так. В інших знов говорах, напр. у лемків, існує глибока задньопіднебінна вимова *u*, — оминайте й її.

Українське літературне ненаголошене *o*, як видно з таблички, вимовляється як середній задньопіднебінний звук за-

округленими губами. В літературній вимові не допускається вимова *o* з прикнутим долішнім щелепом, цебто з повним наближенням *o* до сусіднього *y*. Вимовляємо ясно: *кожух*, а не говірково: *кужух*.

Так само й ненаголошене *e* вимовляється ясно, без занадто далекого наближення його до *u*; вимовляємо: *земля*, а не *зимля*.

Губи багато допомагають при творенні звуків, — то сходяться, то розходяться, напр. при звуках губних: *б п м в ф*, або при *а о у*. Також і язик немало працює при вимові звуків, напр. при звуках пливких та зубних: *л р д т* і ін.

Коли голосники натягнені і повітря з легенів із силою проривається через них, то так повстають *дзвінки* приголосні: *б в г і д ж з дз дж* (див. малюнок ч. 4); коли ж повітря вільно проходить собі через розкриту голосову щілину, то це будуть *глухі* або *тихі* звуки: *п ф х к т ш с ц ч* (див. малюнок ч. 2). При повстанні голосних звуків голосова щілина вільно відкрита. Приклавши пальця до горлянки, легко почуємо, що вона дрижить при дзвінких звуках і спокійна при тихих.

Розкажіть, як повстають людські звуки. Яка роля наших легенів при повстанні звуків? Як збудована голосова щілина? Що роблять голосові

струни? В якому стані голосники, коли ми не говоримо, при шипінні, при звуках тихих і при звуках дзвінких? Від чого залежить сила звука? Чи не те саме бачимо в духових музичних інструментах? Як повстають носові звуки? Котрий щелеп нерухомий, а котрий рухливий? Намалюйте табличку повстання голосних звуків. Перечитайте завдання 47 і скажіть, як і де творяться різні групи приголосних. Як повстають приголосні дзвінкі й тихі?

Самоуки мусять конче уважно проробити цю бесіду, сидючи перед дзеркалом і примічаючи, що роблять наші губи й язик при повстанні звуків. Коли класа слаба, то нехай учитель відкладе цю бесіду до другого року.

22. Голосні прості та складені.

Моя яма, моє е, їхали твої, твою юшку, його — ого, іду — їду, ушка — юшка, ангол — янгол, е — є. Јама, јунак, једунуј, јодупа.

Скільки букв в слові *яма*? В слові *яма* звук *я* простий, чи може складений із *ја*? Довго тягніть звуки *я*, *ю*, *е*, *ї*, кожний окремо; скажіть, із яких двох звуків складаються вони? Коли тягнемо звук *я*, то який звук чути вкінці? Чи однаково вимовляєте початковий звук *у* в словах *їду* та *їду*? Скільки звуків в словах: *яма*, *юшка*, *е*, *їду*? Як по-польському пишуться наші звуки *е*, *ї*, *ю*, *я*, *йо*? Звук *ј* (наше *й*) зветься *й о́ та*; звуки *е*, *ї*, *ю*, *я* (цебто *је*, *їі*, *ју*, *ја*) зветься *йот ó* — *ваними*, бо мають *й* на початку.

Голосні звуки діляться на **прóсті** чи **чїсті**: **а, е, и, і, о, у** та **скла́дені** або **йотóвані**: **я, ю, є, ї**. Скла́дені чи й йотовані звуки звуться так тому, що складаються з двох звуків: із приголосного **й** та ще з голосного чистого: **й + а = я, й + у = ю, й + е = є, й + і = ї**.

Ці скла́дені звуки завжди зм'якшують приголосну, що по ній стоять.

Завдання 70. Спишіть оці слова, але скла́дені голосні пишуть з **й**, як їх вимовляємо:

Яма — йама, юшка — йушка, яр, моя, юхта; співаю, твоє, синіє; їхав, їжак, твоїми.

Завдання 71. Допишіть оці речення, — що коли буває.

Жито жнуть літом. Траву косять.... Буряки викопують.... По школах учитись починають.... На санях їздять.... Найкоротший день буває.... Садки розцвітають.... Жито сіють...., а овес.... Найкоротша ніч буває...., а найдовша....

23. Букви *є* та *ї*.

Перебѣндя старий, сліпий,
Хто його не знає?

Він усюди вѣштається

Та на кобзі грає.

А хто грає, того знають

І дякують люди.

Він їм тугу розганяє,

Хоч сам світом нудить.

Т. Шевченко.

Думи мої, думи мої, лихо мені
з вами. Зажурилась Україна, така
її доля. Сонце в останнє землі
усміхається і тихо за гори далекі
ховається. Хто не в пору сіє, той
не часто віє. Не все те маємо,
про що гадаємо. Роз'їздився, б'ється,
в'ється.

Як вимовляємо *є* та *ї* на початку слова чи в слові по голоснім? Скажіть по п'ять слів, щоб починалися з *є* або *ї*. З яких двох звуків складається *є*, *ї*? Буков *є*, *ї* вживано ще на початку нашої письменности в XI віці як *є*, *ї*, з них і повстали наші теперішні форми.

Букви *є* та *ї* пишемо на початку слова або в середині за голосним звуком: єдиний, євангелія, їхав, їжак, спієш, Україна.

Завдання 72. Спишіть оцього вірша і підкресліть букву *е*.

Кобзар.

*Вітер віє, повіває,
По полю гуляє.
На могилі кобзар сидить
Та на кобзі грає.*

*Кругом його степ, як море
Широке, синіє.*

*За могилою могила,
А там тільки мріє.*

Т. Шевченко (1814 — 1861).

Завдання 73. Спишіть оцього віршика й підкресліть букву *ї*.

Любіть Україну!

*Свою Україну любіть,
Любіть її во врем'я люте,
В останню, тяжкую минуту,
За неї Господа моліть!*

Т. Шевченко.

Завдання 74. Придумайте й запишіть по 10 слів, що мають *е*, *ї*.

Завдання 75. Перепишіть і запам'ятайте оце.

По-літературному треба ось так говорити й писати, а не так, як у дужках ( ): *Єва* (Ева), *євангеліст* (євангелиста), *єв'ангелія* (євангеліє), *Євг'ен* (Евген), *Євс'евій* (Евзе-

бій), Єгипет (Егіпет), єпа́рхія — місце влади єпископа (єпа́рхія), єпі́скоп (єпіскоп), єреті́к (єре́тик).

24. На початку слова пишемо *і*, а не *и*.

Лиха іскра поле спалить, сама щезне. Кінь ірже, води не п'є, доріженьку чує. Ой імла, імла по полю лягла.

Пишемо *інший*, а в різних місцях його вимовляють ще: *инший*, *гінший*, *гінчий*, *єнчий* і т. ін., як у вас вимовляють? Чи можна писати тільки так, як у нашому селі вимовляють? Що прийнято писати в літературній мові на початку слова — *і* чи *и*? Літературна мова й літературний правопис допомагають усім легше розуміти написане.

З початку слова, коли не вимовляється *і*, треба писати *і*, а не *и*: *інший*, *іскра*.

Завдання 76. Спишіть оці слова за азбучним порядком другої їх букви, а початкове *і* підкресліть.

Іван, іграшка, ікона, ікра, іду, ім'я, істина, історія, іржа, ідол, ікавка, інший, іскра, індик, інколи, іноді, Ілля.

25. Звук *є* зм'якшує ту приголосну, що за нею стоїть.

Рано вранці синє море грало. Матернє горе ширше від моря. Коли бідний просить, подай і останнє. Ллєш, ллє, ллємо, ллєте, виллєш. Життя — життє — житє.

Як вимовляється приголосна, коли за нею стоїть *є*? По-літературному прийнято писати й говорити: зїлля, життя, насїння, приладдя, питання, а як у вас ці слова вимовляють?

Звук *є* завжди зм'якшує ту приголосну, що за нею стоїть: житнє, народнє, ллє.

Завдання 77. Спишіть оці речення й підкресліть *є* в словах.

Тече вода в синє море, та не витїкає. Дощ ллє, як із відра. Сонце востаннє землі усміхається. Пильнуй: розїллєш — не збереш.

Кажіть: „Рїдне Слово“, „Рїдна Мова“, а не: рїдне, рїдня.

Завдання 78. Придумайте речення, щоб у них були оці слова: братнє, буднє, весїннє, вечїрнє, вчорашнє, давнє, домашнє, дорожнє, житнє, зїхїднє, схїднє, лїтнє.

Завдання 79. По-літературному прийнято писати й говорити: пізня, рання, сина, сусідня, хатня, а не: пізна, ранна, сина, сусідна, хатна. Випишіть собі із цілого цього розділу всі слова на **-НЯ** так: сина, матерня, остання....

26. Де писати букви *йо, во*.

Майовий дощ дорожчий за золото. Дожидатимеш долі — не матимеш і льолі. *Його, йому, Йосип, твого, мого, свого, йойкати. Сльози, льох, льон, бадьорий, сьогодні, цього, всього, ксьондз, двоготь, льодовий, сьомий, костьол.*

Коли треба писати *йо*, коли *во*? По-літературному пишемо й вимовляємо: сьомий, льоду, льон, всього, цього, сьогодні, — як у вас вимовляють ці слова? Чи скрізь однаково вимовляють? Чи можна писати тільки так, як у вашому селі вимовляється?

**Буква *йо* пишеться з початку слова, або в середині за голо-
сним звуком: його, йому, тво-
його, свого.**

**По приголоснім треба писа-
ти *во*: сьогодні, сьомий, льон,
льох.**

Завдання 80. Спишіть оці речення і скрізь підкресліть букви *йо* та *во*.

Соловейко в садку тьóхка пісню дзвінку. Пішов Йóсип на Йордáнь. Серед ставу заломився на тонкім льоду. Як буде доля, то буде й льо-ля. Багатий на лати та на дрібні сльози. Льохи твої розкопують. Всього надбали. Працюй удвоє: сьогодні спочинемо.

Завдання 81. Полінійте отак свого зшіткa і напишіть на кожний рядок по 10 слів.

Треба писати йо.		Треба писати во.
З початку слова	По голосній	По приголосній
Йосип	Гайовий	Льон

Завдання 82. Перепишіть і запам'ятайте оце:

По-літературному треба ось так говорити й писати, а не так, як у дужках ( ): Сльоза (слеза), льон (лен), сьогодні (сьогодня), сьомий (семий), льодовий (ледовий), лід-льоду (леду), дьоготь (деготь), гайовий (гаєвий), свого-мого-твого (свого, твого, мого), всього (всього), його (єго), до нього (до него), цього (сего), всьому (всему), йому (єму), цьому (сему).

27. Апостроф ' по звуках б, п, в, м, ф, р.

Верба б'є, не я б'ю. Набрался реп'яхів. П'є п'яніця, п'є та сім'ю свою б'є. Пов'язали в'ялу м'яту. П'ята, п'ять, голуб'ята, Дем'ян, м'якій, м'ясо, в'ється, в'ються, ф'ю-ф'ю, ф'юкати. Не маю довір'я до цього пір'я. На наше подвір'я набігло звір'я. Б'є = б - є, б'єє, б'єє, б'є. П'єє, в'єє, к'єє, здоров'єє, здоров'єє, здоров'єє.

Для чого ставимо апострофа чи перетинку по губних звуках? По яких тільки звуках ставимо апострофа? Перед якими тільки голосними це буває?

Вдавнину апострофа звали п'аєрком і ставили його над приголосною замість з чи к: Дем'янз або Дем'янз. В українськiм письмі апострофа затвердив найбільше письменник Борис Грінченко.

Апостроф ' по губних звуках б п в м ф і по р перед йотованими голосними є ї ю я показує, що губний звук треба вимовляти твердо й окремо від голосної: б'ю, в'юн, ім'я, п'явка, ф'юкати, бур'ян, читати: б - ю,

В - юн, ім - я, п - явка, ф - юкати,
бур - ян.

Завдання 83. Знаючи, що апостроф показує, що губні звуки *б п в м ф* треба вимовляти твердо й окремо від йотованих *в ї ю я*, прочитайте, як написано, ось ці слова: *бе — б'є, святий — зв'язати, червяк — в'ялий, зять — з'ять, варять — вар'ят, П'ясти — п'ясти, моря — помор'я, Б'ялік — баб'ячий.*

Завдання 84. Спишіть оце слова й запам'ятайте, як їх писати.

Б'ю, б'єш, б'є, б'ємо, б'єте, б'ють, баб'ячий, безхліб'я. П'ю, п'єш, п'є, п'ємо, п'єте, п'ють, п'яниця, п'яний, п'явка, п'ять, п'ята. В'ю, в'єш, в'є, в'ємо, в'єте, в'ють, в'язати, в'язи, в'янути, в'ялий. Пам'ять, рум'яний, ім'я, сім'я, тім'я, вим'я, плем'я, м'ята, м'ясо.

Завдання 85. Апостроф по частках *об, над, під, від, без, з, із, роз* на початку слова перед *в ї ю я* також показує, що приголосну перед йотованою голосною треба читати твердо й окремо. Прочитайте: *об'їзд, об'ява, над'їхати, під'їхати, від'їхати, без'язикий, з'їсти, роз'ятрити.* Прочитайте, як написано, і виясніть, що значать ось ці слова: *з'їхати* та *зіхати*? Що значить речення: *Довго зіхав, поки з'їхав?*

Завдання 86. В літературній мові прийнято писати: *ім'я, тім'я, вим'я, сім'я, плем'я, рам'я, м'ясо, м'ята, м'якій, пам'ять, дерев'яний, здоров'я і т. ін.,* а не: *імня, тімня, вимня, сімня, племня, рамня, м'ясо, м'ята, м'який, пам'ять, деревляний, здоровля.* Як у вас вимовляють ці слова, зо вставним *н* або *л*, чи без них? Чи до-

бре було б писати тільки так, як в моєму селі говорять?

28. Літературна вимова ря, рю.

Рябий, рясний, рюмсати, хрюкати, спрямувати, бряжчати, цар — царя — царю — царі. Морю — помор'ю, варять — вар'ят. Звіря — звіряти — звірята, звір'я — звірю. У повір'я не повірять. Рад — ряд, рак — буряк, крук — крук.

Як вимовляємо сполучення *ря, рю*? Яка відміна поміж вимовою *ря, рю* і *р'я, р'ю*? Написане тут *ря, рю* вимовляйте без *й*, цебто *ря, рю*, а не *рйа, рйу*.

У сполученнях *ря, рю* вимовляємо *р* м'яко, без *й* по *р*. Вимовляємо: ряд, буря, царю, а не рйад, бурйа, царйу.

Тільки в небагатьох словах вимовляємо *р* перед *я, ю* твердо, з чутним *й* по *р*, наприклад: бур'ян, пір'я. Цю тверду вимову звука *р* у сполученнях *ря, рю* зазначаємо апострофом ' по *р*.

Завдання 87. Вимовляйте слова: **рак, рука**, і запам'ятайте, як вимовляємо тут *р*. Так само вимовляйте: **буря, рясний, царю, кобзарю**, але без *й* по *р* (як польське *buża, ǫasnuj, saŭu, kobzaŭu*).

Завдання 88. Спишіть собі до зшитка *й* запам'ятайте оце:

Апостроф по *р* ставимо тільки ось у цих словах, що визначають щось збірне: **бур'ян, ганчір'я, звір'я, довір'я (недовір'я, повір'я, суєвір'я), пір'я, сузір'я, подвір'я (надвір'я), надмор'я (примор'я, помор'я), перемир'я (замир'я), підгір'я (загір'я, сугір'я, узгір'я), матір'ю**, а також у іменах: **Валер'ян, Мар'я, Мар'яна**.

Завдання 89. Апостроф по *р* показує, що це *р* треба вимовляти твердо й окремо від йотованого *є ї ю я*. Коли по *р* нема апострофа, то перед *ю я* читайте його м'яко: **буря, ряд, рясно** (а не: бур-йа, р-йад, р-йасно). Правильно прочитайте ось ці слова, і запам'ятайте, як їх писати: **рюмсати, рябий, ряд, рядити, рядно, рядок, рясна, рясний, рятувати, догоряти, моря, царя, кобзаря, кобзарю, звір'я (звірята) — звір'я, варять — вар'ят, морю — помор'ю**.

Завдання 90. Спишіть і запам'ятайте собі оце:

В літературній мові треба писати й вимовляти ось так: рамки, рамці, буряк, прямо, крук — птах, крук — цвах, друк і друк

— кий, дручок і дрючок, цар, кобзар, тепер, Харків, не вір, трьох, чотирьох, вітряк, рябий, рядно, рясний, ряст, рятувати, границя.

29. Приголосний перед м'яким приголосним сам стає м'яким.

Світ (вимовляємо с'віт), цвіт (= ц'віт), кість (= кіс'ть), шість (= шіс'ть), свято (= с'вято), кінця (= кін'ця), сонця (= сон'ця). Сальця, смальцю, Ілля, лється (= л'ється), життя (= жит'тя), волосся (= волос'ся), галуззя (= галуз'зя), звання (= зван'ня).

Якою стає приголосна перед зм'якшаючою чи зм'якшальною голосною (див. виклад 17)? Як вимовляється приголосна перед зм'якшеною приголосною? Чи ставимо *ь* поміж двома м'якими приголосними? А після *л* ставимо *ь*? Чи ставимо *ь* поміж двома *л*? Чи ставимо *ь* поміж двома однаковими приголосними? Чи не забагато було б у нашій писемі *ь*, коли б їх скрізь ставити?

Приголосний звук перед м'яким приголосним сам стає м'яким, але *ь* по ньому не пишемо. Пишемо: слід, життя, сонця,

хоч вимовляємо: с^блід, жит^бтя, сон^бця.

Тільки по звуці *л*, що стоїть перед м'яким приголосним, треба ставити *в*: пальця, сальцю.

Поміж двома однаковими приголосними не пишемо *в*: ллється, лляти, гілля, Ілля, життя, спасіння, волосся, хоч вимовляємо: л^блється, Іл^бля, жит^бтя.

Завдання 91. Спишіть оці слова й підкресліть м'яку приголосну, що по ній *в* не ставимо. Запам'ятайте, як ці слова пишемо.

Сонцю, танця, до кінця, дві, двісті, віконця, панський, циганський, латинський, хатинці, менший, інший, кінчик, на денці, сміття, весілля, Поросся, безладдя, мотуззя, оповідання, збіжжя, клоччя, Ілля, Іллін, Іллінський, лляний, лляти.

Як ці слова вимовляємо?

Завдання 92. Спишіть оці слова й підкресліть *в*.

Сальця, пальця, смальцю, сільський, тільки, скільки, більше. Головонька — головоньці, сирітонька — сирітоньці, рученька — ручень-

ці, Олюнька — Олюньці, Пріська — Прісьці, запримітьте, хатинка — в хатинці, сосонка — на сосонці.

Пишіть і говоріть: Пріська, а не Приська.

30. Літературна вимова м'яких свистових звуків.

Світ (вимовляємо с^віт, а не ш^віт), цвіт (=ц^віт, а не ч^віт), кість (=кіс^ть), свято (=с^вято), цвях (=ц^вях, а не ч^вях), цілий, цяцька, цюкати, звір (=з^вір), взяти, зюзя, зять, хтось, хлопець.

Голосно проказуйте ці слова. Запримітьте, як ви вимовляєте м'які свистові *з с ц*. Як поляк вимовляє ці слова? Коли свистові звуки будуть м'які? (перед *і, е, я, ю*).

В українській літературній мові м'які свистові звуки *з, с, ц* вимовляються без жадного шипіння.

Завдання 93. Голосно проказуйте слова: *сад, зад, цить*, запам'ятайте, як вимовляєте тут тверді свистові *с, з, ц*. Тепер проказуйте голосно ось ці слова, але пильнуйте, щоб у вашій вимові не було жадного шипіння (як то чуємо в вимові польській), цебто щоб *с, ц, з* були такі самі, як у словах *сад, зад, цить*, але зм'якшені: світ, с — віт, цвіт, ц — віт, князь, хтось, щось, князя, зюзя, сядь, зять, цяця, цілий, сісти, зілля.

Завдання 94. Підіть до якогось наддніпрянця й добре прислухайтеся, як він вимовляє м'які свистові *з, ц, с* у словах, поданих у завданні 93, — він їх вимовляє не по-польському, але без найменшого шипіння (без мазурання). Так вимовляйте й ви.

31. Приголосний звук г.

Гусочка гергоче: ге-ге-ге. На ганку стояв дід у гудзиках з великою гулею. От гава, — прогавив і купив коня з ганджом. Дригає ногами й щось гергоче. Треба писати й вимовляти гніт, а не кніт. Грунт — кзрунт — gрунт.

Як вимовляється буква *г*? Чи *г* частий звук у нашій мові? Придумайте 10 слів із *г*.

Колись удавнину в нашій азбуці не було букви *г*, писали тільки *г*. Пізніше, з XIV-го віку почали в деяких чужих словах писати *кг*, а ще пізніше, з XVI-го віку до українського друкованого письмєнства запозичено з грецького письма букву *г* (тепер греки пишуть *γ*, а колись писали *γ*). А часом писали в нас замість *кз* чи *г* просто латинське *g*. За останнє століття в нашім письмі остаточно запанувало *г*.

Вимовляйте *з* і *г* і встановіть відміну їхньої вимови. Котрий звук можна тягнути, *г* чи *з*? Чому звук *г* звуть вибуховим?

Ознакою української мови є тільки протягове *з* (*h*), чому й чужомовні слова з *г* ми українізуємо, щєбто вимовляємо їх із *з*, напр.: інтелігенція, гімназія, агітувати й т. ін. Кожний нарід націоналізує чужі слова; напр. мова російська чуже *h* завжди перероблює по-своєму на *г*.

Приголосний задньопіднебінний *ʎ* вимовляється проривно, вибухово, а приголосний *z* можна протягувати. Звук *ʎ* дуже рідкий у нашій мові, пишеться переважно в чужих словах.

Завдання 95. Придумайте й запишіть речення, щоб вони мали по одному з цих слів: дзига, гедз, гніт, гвалт, ґрунт, гонта, гудзь.

Завдання 96. Перепишіть і запам'ятайте оце.

По-літературному треба ось так говорити й писати, а не так, як у дужках ( ): спека (гаряч), цвях (гвіздь), ковток (глоток), глибокий (глибокий), нерозумний (глупий), шукати (глядати), кубло (гніздо), рік (год), місто (гóрод), вугілля або присок чи жар (грань), журба (грижа), гребля (гробля), груди (грудь), вулиця (гулиця), гніт (кніт).

32. Про звук *ф*.

Фа́брика, фабрі́чний, фае́тон (карета), фалди, фамі́лія, фарба, фельдшер, фі́ркати, фі́гура, фі́лія (відділ), флейта, форма, форте́ця,

фотографія, Франція, французький, футбол. Θωμά, Τίμοθεϊ, Πανάσι.

Чи звук *φ* свій чи чужий? В яких тільки словах маємо *φ*? Як ми перероблюємо це чуже нам *φ*? Чи тепер уживаємо букви *θ*?

Букву *φ* пишемо тільки в словах, що прийшли до нашої мови з мов чужих.

В словах давно позичених чуже *φ* часом замінилося на *п* чи на *х*, *хв*, *к*, *кв*: Степан, Трохим, проскура, фасоля і квасоля, Óсип.

Давнє *θ* вимовляємо найчастіш як *т*, рідше як *φ*.

Завдання 97. Спишіть оці слова, де чуже *φ* не змінюємо: Софія, Софρόн, Филимón, Филарёт, Фокá, Фótій, фунт, фальшивий, ферма, флейта. Не кажіть: Зофія, флет!

Завдання 98. Спишіть оці слова, і запам'ятайте, що в них чуже *φ* передаємо через *п*: гаптувати, каптáн, картопля, люціпер, малпа, пляшка, потра́пити, тра́пити, Горпíна, Йóсип, Óсип, Ничіпір, Оста́п, Пиліп, Потáп, Прієька (а не: Приська), Прокі́п, Степа́н, Степанíда, Стéпа; Агафія чи Га́пка, Онопрíй чи Ону́фрій.

Завдання 99. Спишіть оці слова й запам'ятайте, що в них чуже *φ* передаємо через *х*: хустка, Трохі́м, Хімка, Хівря, Хлор, Юхі́м. А ці слова можна писати й вимовляти подвійно: Ёфрем і Охрім, фúра і хúра, фúрман і хúрман, фурма́нка і хурма́нка.

Завдання 100. Спишіть оці слова й запам'ятайте, що в них чуже *ф* передаємо подвійно: через *ф* або через *хв*: Феська і Хвеська, фоса і хвоса, фартух і хвартух, фіртка і хвіртка.

Завдання 101. Колись у нашім письмі ми писали *Ѡ*; тепер цієї букви ми зовсім не пишемо, — заміняємо її найчастіш на *т*, рідше на *х*, *хв*, *ф*. Спишіть оці слова, що колись писалися з *Ѡ*, і запам'ятайте, як їх треба писати й говорити: анáтема, аритмéтика, Марта Методій, Теоктист, Теодор, Хведір і Федір, Хведóра, Теодосій і Хведóс, Хомá, Тимофей, Афанáсій — Опанáс — Панáс.

Завдання 102. Запам'ятайте, що треба говорити й писати в літературній мові так: Хвалити, Хвастів, хватати, хвилéвий, хвиля, хвіст, хворий, хворіти. Не кажіть і не пишіть: фалити, Фастів, фатати, филевий, филя, фіст, форий, фóрити.

33. Здовження (подвоєння) приголосних.

Як прийде Ілля, то наробить гнилля. На Іллі новий хліб на столі. Коли б знаття, де впаду, туди б і соломки намоствив. Кури й на весілля не хочуть, так силою несуть. Потяг москаль у Туреччину. Коли твоя доля, то прикупиш поля, а як безділля, — продаси й подвір'я. Буде каяття, та не буде вороття. Дощ ллє,

як із бочки. Був голосок та позички ззіли.

Нащо ми подвоюємо на письмі приголосний звук? Чому „подвоєний“ приголосний прозивається довгим? Які тільки приголосні можна подвоювати? Перерахуйте приголосні, що не подвоюються. Коли приголосний може подвоїтись, коли не може? Чи можна подвоювати звук *p*? Чи ставимо *ь* серед подвоєних букв? Чи може приголосна подвоїтись на кінці слова?

Подвоєний звук супроти неподвоєного тільки трохи довший, а тому не треба вимовляти його занадто здовжено. Відповідніша назва цього звука *здовжений*, а не *подвоєний*.

Коли приголосний звук у слові вимовляємо довше від інших, то на письмі такий звук треба подвоювати: зілля, насіння, життя. Здовжуватись чи подвоюватись можуть тільки ці 10 звуків: д, ж, з, л, н, с, т, ц, ч, ш.

Подвоюватись чи здовжуватись приголосний може тільки тоді, коли перед ним і після нього стоять голосні звуки, або коли він на початку слова; коли ж перед приголосним або після нього стоїть іще приголосний, тоді подвоювати його не можна: зі-лл-я, але: щас-

-т-я, безчес-т-я. В кінці слова приголосний не подвоюється: оповіда́ння — оповіда́нь.

Звука *р* ніколи не подвоюємо, але по здовженім *р* ставимо апострофа (дивись вище виклад 28): матір'ю.

Серед подвоєних букв *ь* ніколи не ставиться, хоч здовжений звук вимовляється завжди м'яко (див. виклад 29).

Завдання 103. Випишіть перше слова з *дд*, потім з *жж, зз, лл, нн, сс, тт, цц, чч, шш*; скрізь підкресліть здовжений звук. Пам'ятайте, що між подвоєними буквами *ь* не пишемо, хоч вимовляємо м'яко.

Спасіння, міццю, батіжжя, клоччя, підборіддя, галуззя, обличчя, волосся, безгрішшя, співання, колосся, Запоріжжя, Ілля, браття, завзяття, збіжжя, бадилля, прокляття, жабуриння, перенісся, провалля, пруття, сміття, страхіття, шмаття, безлюддя, суддя, життя, водосвяття, гряззю, насіння, коріння, ймення, геття, панні Ганні, відділ, баговиння.

Як вимовляємо здовжений звук? Чому приголосний може тут подвоюватись?

Завдання 104. Букви *p* не подвоюємо, ставимо по ній апострофа (див. виклад 28). Спишіть оці слова й запам'ятайте, як їх писати.

Подвір'я, підгір'я, бур'ян, пір'я, довір'я, матір'ю, помор'я.

Завдання 105. Чому ось у цих словах не подвоюємо приголосного: *смертю, милосердя, оповідань, облич, проклять, проваль, страхіть, ймень, листя, щастя, століть, занятъ, родоріж, підзамчя, сміття — смітник.* Звук *щ = шч*, а тому *щ* ніколи не подвоюється: *Водохрища, ріщя.* Пишемо *священик*.

Завдання 106. Спишіть і запам'ятайте собі оці *с о ва*, що починаються зо здовженого звука; подвоєну приголосну підкресліть.

Вважати, ввесь, ввечері, ввічливий, з-за, з-заду, ззісти і з'їсти, ззувати, ляний, ляти, ллю, ллється, ссавець, ссати.

34. Приставне *в*.

Ой куриться *вулиця* — дощ буде. Це *вузька вуздечка* для цього коня. Зав'яжи *вузла*. Розпали *вогонь*. Нагостри *ножа*, щоб *гострий* був. *Улиця* — *вулиця* — *юлиця* — *гулиця*; *огонь* — *вогонь*; *острий* — *гострий*; *ангол* — *янгол* (*йангол*).

Що значить — „приставна“ приголосна? Які три звуки бувають приставними? Котрий із трьох приставних звуків — *в, г, й* — найчастіший? Вдавнину казали: уголь, удка, уж, уздечка, узол, узький, улик, улиця, ус, ухо, уста, оно, она, они, огонь, острый, — як ці слова вимовляють у вашому селі, і що приставляють на початку слова? Тільки до котрих голосних приставляємо приставні звуки? Чи часто буває приставне *г* або *й*?

Початкові голосні слова часом приймають приставний звук *в, г, й*: вулиця, гострий, янгол. Найчастіше приставляється *в* до початкового *у*, рідко буває приставне *г*.

Завдання 107. В живій мові приставні *в, г, й* дуже часті, але в мові літературній вони рідкі. Спiшіть і запам'ятайте ось ці слова, що в них літературна мова прийняла приставний звук *в, г*; приставний звук підкресліть.

Вугілля, вугіль, вудка, вуж, вуздечка, вузол, вузький, вулик, вулиця, вус, вуха, вуста, він, вона, воно, вони, візьму, вогонь, гострий, гострити, загострити.

Завдання 108. Ми вже знаємо (див. виклад 22), що букви *е, і, ю, я* складаються з *йе, йі, йу, йа*, цебто мають приставне *й* на початку. Перепишіть собі оці слова, що мають у літературній мові приставне *й*, і запам'ятайте, як їх писати й вимовляти.

Єва, євангелія, Євгєн, Єгипет, єпископ, єретїк, Єронїм, янгол,

я́нгольський і ангол, а́нгольський, йойкати, Йо́сип, Йо́рдань. Европа, європейський.

Завдання 109. В живій мові приставних звуків значно більше, як у мові літературній, тому в вимові своїй вистерігайтеся цих приставних звуків. Розкажіть, чи часті в вашому селі приставні *з, в, й, і* коли вони бувають.

35. По шелесних пишемо а, у в середині слів.

Жаба, часто, шатро, щавель, жук, чудо, шуткар, шука.

Лоша, дівча, курча, лошати, дівчати, курчати.

Збіжжя, клоччя, безгрішшя.

Перерахуйте шелесні звуки. Чому їх звемо шелесніми? Якими були колись шелесні звуки *ж ч ш щ*? Чи вони тепер зовсім ствердли, чи часом ще бувають м'які? Як вимовляють шелесні звуки в вашому селі? Коли по шелесних пишемо голосні тверді *а, у*, а коли зм'якшальні *я, ю*?

Шелесні звуки *ж, ч, ш, щ* вдавнину були м'які, а тепер у літературній мові зовсім ствердли, тому **по шелесних звуках в середині слова треба писати тверді голосні *а, у*, а не зм'як-**

шальні я, ю: жар, чад, журба, щур.

Так само пишемо а, у по шелесних і на кінці слова: душа, курча, лоша, пуша, гожа.

Але по, подвоєній шелесній на кінці слова пишемо я, ю, а не а, у: збіжжя, клоччя, безгрішшя.

Завдання 110. Спишіть оці речення й замість + поставте потрібного звука — а або у.

Пливла щ+ка з Кременч+ка. Майте ж+ль і до скотини. Дяка і ш+на робітникам щирим. Хто ш+нується, того й люди ш+нують. Ч+с додому, ч+с. Ч+-ж+ ч+жина не пож+ліє. Ой біда тій ч+йці небозі, що вивела дітки при битій дорозі. З ж+р-тів і біда буває.

Завдання 111. По подвоєних (здовжених) шелесних пишемо на кінці слів я, ю, а не а, у. Спишіть оці слова й запам'ятайте, як вони пишуться.

Клоччя, обличчя, збіжжя, подружжя, Запоріжжя, безгрішшя, побережжя, роздоріжжя, піддашшя, подоріжжю, по обличчю, обличчям, обличчями, на обличчях.

Як ці слова вимовляються в вашім селі? Де припадає наголос у цих словах?

Завдання 112. По неподвоєних шелесних пишемо на кінці слів *а, у, а не я, ю* Спишіть оці слова й запам'ятайте, як їх писати.

Курча, вовча, дівча, лоша, ведмежа, коліща, дитинча, кача, горща.

Де припадає наголос у цих словах? (все на кінці слів).

Завдання 113. Спишіть оці слова й запам'ятайте, як їх писати.

Ніч — цією ніччю, піч — цією піччю, річ — цією річчю, поміч — цією поміччю, німіч — цією німіччю.

Завдання 114. З оцих питань та відповідей на них складіть оповіданнячко: *Моя сестричка Галя.*

Моя сестричка Галя.

Куди побігла раз моя сестричка Галя? (в поле). Чого там вона нарвала собі? (всяких гарних квіток). Що з квіток вона зробила? (сплела пишного вінка). А що Галя зробила з цим вінком? (уквітчала собі головку). Ще в що вона вбралася? (в матерне намисто). По цьому перед чим сестричка довго стояла? (перед дзеркалом).

36. Склади.

Овечечка ме-ме-ме, а гусочка ге-ге-ге, а котичок няв-няв-няв, а собачка гав-гав-гав! Корівка мукала: му-му-му! Зозулька кувала: ку-ку, ку-ку!

Ко-ро-ва му-ка-ла. Со-ро-ка біло-бо-ка. Ї-ха-ли, тво-є, мо-є-ї, У-кра-ї-на, страш-ний.

З чого складається слово? Скільки в слові складів? Що зветься складом? Які звуки входять у склад? Скільки голосних у складі, скільки приголосних? Чому так кажемо: с к л а д ?

Кожне слово можна розкласти на склади; скільки в слові голосних звуків, стільки й складів.

Складом зветься один голосний звук сам або з приголосними.

Одна приголосна поміж голосними відноситься до дальшого склáду.

Ось розкладені на склади́ слова́: во-да, но-га, во-ро-на, і-ду, мо-є, тво-є-ї, по-ї-ха-ли, страв-ний.

Завдання 115. Спишіть осьього віршика, і розкладіть кожне слово на склади, ось так: *Смі-ли-во.*

До праці!

*Сміливо, браття, до праці ста-
вайте,*

Час наступає, ходім!

*Дяка і шана робітникам щирим,
Сором недбалим усім!*

Борис Грінченко (1863-1910).

Завдання 116. Ось слова, розкладені на склади: *У-кра-ї-но-ю, ство-ри-тель, ко-за-цтво, смерт-ний, гріх, смерть.* Скажіть, скільки приголосних може бути в складі? Як приголосні містяться в складі коло голосного, — чи праворуч, чи ліворуч його? Який звук панує в складі — голосний чи приголосний? Чи може бути склад із одного приголосного звука? А з одного голосного?

Завдання 117. Яку силу має голосний звук у складі? Що було б із чередою, коли б пастуха не стало? Чи не так само розсипалися б приголосні, коли зо складу забрати голосний звук?

Завдання 118. Знаючи попереднє, скажіть тепер, чому приголосні звуки звуться приголосними? Порівняйте слова: *прибічник, придомок, приморозок, приструнок.* Чому голосні звуться голосними? Чому кажемо склад? Поясніть іще, чому так кажемо: *речення, правопис, звучня?*

Завдання 119. Перепишіть і запам'ятайте оце:

По-літературному треба ось так говорити й писати, а не так, як у дужках ( ): *До хати (д хаті), лу-*

кавий чи нещирий (дволичний), куди йдеш (де йдеш), дрóва (дерево), прошак чи торбій (дід), дитячий (діточий), дённий (дневний), сьогóдні (днеська), додóлу (долів), додóму (домів), топтáти (доптати), дóсить (доста), надіятися (дуфати).

Завдання 120. Добре повторіть завдання 10, 22, 35, 62, 75, 82 і 96. Нехай товариш проказує слова нелітературні, місцеві, що в дужках ( ), а ви відповідайте, як треба говорити по-літературному.

37. Слова односкладóві, двоскладóві й багатоскладóві

Гав! няв! ках! сон, жук, жир, смерть, гріх, сміх; ко-за, ро-жа, гріш-ний, смерт-ний, ї-де, тво-ї, я-ма; во-ро-та, тво-ї-ми, бі-ло-бо-кий, ко-ро-стя-вий, У-кра-ї-на, ко-ро-те-сень-кий, ма-ню-сі-сінь-ко-му.

Полічіть, скільки складів у кожному з цих слів? Як діляться слова по числу складів? Скільки в складі голосних звуків, скільки приголосних? Скільки в слові складів?

По числу складів слова бувають односкладóві: я, ти, він, смерть; двоскладóві: ру-ка, тіт-

ка, і-ду, я-ма, сво-я, ї-хав, ї-ї,
сво-є, і багатоскладові, коли
в слові більше двох складів:
го-ло-ва, ле-да-чий, жар-ту-ва-
ти, до-ві-да-ти-ся.

Завдання 121. Спишіть оцього вірша і над кожним словом зазначте цифрою, скільки в нім складів. Вірша завчїть напам'ять.

Рідна Мова.

*Мово рідна, слово рідне!
Хто вас забуває,
Той у грудях не серденько,
А лиш камінь має.*

*Як ту мову забувати,
Що нею учила
Нас всіх ненька говорити,
Ненька наша мила?*

*От тому шануйте, діти,
Рідну нашу мову,
І навчайтесь розмовляти
Своїм рідним словом.*

Сидір Воробкевич (1836-1903).

Що це значить: (1836-1903)? Рік народження зазначають іще зірочкою *, а рік смерти — хрестиком †. Чому не повинно цуратися свої мови? Чому мова зветься матерньою? Чи можна знати літературну мову не вчившись?

Завдання 122. Полінійте й надпишіть ось так:

свого зшитка й випішіть із віршу „Рідна Мова“ по 6 слів на кожний рядок.

Поділ слів на склади.

Односкладові слова.	Двоскладові слова.	Багатоскладові слова.
Хто	· Мо-ва	За-бу-ва-є

Завдання 123. З поданих питань та відповідей складіть оповіданнячко: *Мое село.*

Мое село.

Яке моє село? (велике). Чим в селі хати покрито? (соломою та бляхою). Що коло хат росте? (садки). Що ще є де-не-де на подвір'ї? (криниці). Що серед села стоїть? (велика церква). Які в нашій селі вулиці? (широкі). Що за селом стоїть? (вітряк). Як зветься моє село? Чому воно так зветься? Якого воно повіту й округи чи воевідства? Скільки в селі людности?

38. Як переносити слова з рядка в рядок.

Во-да, ко-са, не-су, со-рока, соро-ка, бі-лобока, біло-бока, білобо-ка,

Україна, зна-є, Марі-я, о-сінь, Йо-сип.

Як треба переносити слова з рядка до рядка? Як треба переносити чи ділити двоскладове слово? Як багатоскладове? Чи одну голосну можна лишати в рядку? Чи одну голосну можна переносити? Для чого треба переносити слово з рядка до рядка? Чому на значка - кажемо розділка?

Коли ми слово не дописуємо в рядку й переносимо до другого рядка, то переносити або ділити слово можна тільки цілими складами, ось так: голова або: голо-ва.

Ділення слова з рядка в рядок зазначається розділкою (значок -).

Одна голосна може лишатися в рядку, може й переноситися, ось так: о-вес, о-хоче, тво-є, Марі-я.

Одної приголосної не можна лишати в рядку, не можна й переносити, напр.: тво-є, Степан, а не: т-воє, С-тепан чи Степа-н.

Завдання 124. Спишіть оцю загадку й розділкою покажіть, як треба переносити кожне слово.

Ой за лісом, за пралісом срібна палка лежить; ані взяти, ані втяти, ні на віз положить (вуж).

Завдання 125. Перепишіть і запам'ятайте оце:

По-літературному треба ось так говорити й писати, а не так, як у дужках ( ): калюжа (калужа), кривавий (кервавий, кровавий), криниця (керниця), дзюб (клюв), ставати навкóлішки (клякати), гніт (кніт), килим (ковер, диван), сережки (ковтки), півень (когут), шкура (кожа), кожний (кождий), колахати (колисати), коліщата (колісцята), вітка чи гілляка (конар), сажа (копоть, саджа), годувати (кормити), коцюба (кочерга), сорочка (кошуля), родич (кревняк), ховатися (скритися), кучерявий (кудерявий), Куп'янка (Купянськ), спокушати (кусити).

39. Слова односкладові не діляться.

Си-лу-ва-ним ко-нем у-скач не по-ї-деш. Гнись не гнись, а за діло бе-рись.

Чи можна, переносячи, ділити односкладові слова? З чого складається склад? Чому односкладового слова не можна ділити?

Односкладові слова при перенесенні не діляться: вони або цілими лишаються в рядку, або цілими переносяться.

Завдання 126. Спишіть оці загадки й підкресліть односкладові слова, що їх не можна ділити, переносячи.

Між людьми як пташка в'ється, у людей і їсть, і п'є, ходить старцем, просить, гнеться, а в самої всюди є (муха). Хто над нами вверх ногами? (муха).

Завдання 127. Перепишіть і запам'ятайте оце:

По-літературному треба ось так говорити й писати, а не так, як у дужках ( ): лапа (лаба), ловити (лапати), легенький (легонький), будь-який (леда), Лятичів (Летичів), ковтати (ликати), блискавка (лискавка), блискучий (лискучий), блищати (лищати), лист (письмо), листопад (падолист), ліг (ляг), ліжко (ліжок), ліхтарня (літарня), неправда (лож), ложка (лижка), промінь (луч).

40. Буков *дж* та *дз* ділити не можна.

Ра-*дж*су, ро-*дз*ин-ки, гу-*дз*ик, по-*дж*а-є. Від-*з*о-ли-ти, від-*з*и-му-ва-ти, під-*ж*а-ти.

По скільки в цих словах звуків? Скільки букв? В сполученнях *дж*, *дз* один звук чи два? Чому сполучень *дж*, *дз*, переносячи, ділити не можна?

Приголосні звуки *дж* та *дз* хоч і пишуться двома буквами, проте вимовляються за один звук, а тому, **переносячи, не можна розділяти буков *дж* та *дз***: ра-*дж*су, а не рад-жу.

Завдання 128. Спишіть оці слова й розділкою покажіть, як їх треба переносити.

Походжає, ходжу, городжу, виїжджає, виряджає, подзвонити, гудзик, Гандзя, родзинки, заджюрчало, раджу.

Завдання 129. Спишіть оці слова й розділкою покажіть, як їх переносити з рядка до рядка (тут *дз*, *дж* діляться).

Відзимувати, відзолити, віджатися, віджимати, підземний, підживитися, підзамчя, підземелля, піджак.

Завдання 130. Коли пишемо слово з апострофом, то його не можна лишати в кінці рядка, переносимо: ре-п'я-хи, а не: реп'-яхи. Спишіть оці слова й розділкою покажіть, як їх переносити.

Солом'яний, дерев'яний, пір'я, подвір'я, розіб'ють, вип'ю, матір'ю, крив'єю, гороб'ячий.

41. Перенесення букви *й*.

Лай-ка та бій-ка до доб-ра не ве-дуть. На вій-ну вій-сько йде, як мак цві-те. До-до-му при-йшов, дві бі-ді зна-йшов. Па-йок, ки-йок, га-йок.

Звук *й* голосний чи приголосний? Коли *й* приголосний, то як його переносити? Коли *й* можна переносити? Чи можна ділити сполучення *йо*, переносючи?

Ділячи слово, букву *й* треба лишати по голоснім, а переносити її не можна; треба переносити так: край-ка, бій-ка, а не: кра-йка, бі-йка. Тільки тоді, коли склад без *й* не існує, треба *й* переносити: зна-йшли, при-йшов, пере-йдіть.

Ділячи слово, сполучення *йо* розривати не можна: га-йо-вий, га-йок.

Завдання 131. Спишіть оці слова й розділкою зазначте, як їх переносити. Запам'ятайте, як ці слова пишуться.

Війна, крейда, лійка, копійка, вїйта; підійшов, знайшли, найняти, вийняти, прийняти; гайовій, роїовій, крайовій, лойовій.

42. Букви *ь* не переносимо.

Скіль-ки, віль-ний, біль-ший, мель-ник, бать-ко, донь-ка, пиль-но. Пен-шок, де-шок. Доїлка — донь-ка, деїлок — де-шок. Пен-шок, пень-ка.

Для чого вживаємо *ь*? Чи його можна відірвати від приголосної, що її зм'якшення зазначає? Як переносимо приголосну з *ь*?

Приголосна з *ь* по голосній перед приголосною не переноситься, але лишається в рядку: синь-ка, ось-де.

Переносячи, сполучення *ьо* не розриваємо: по-льо-вий, пен-шок.

Завдання 132. Спишіть оці слова й розділкою зазначте, як їх треба переносити.

Стільки, полька, кольки, близький, слизький, просьба, боротьба, кісьба, вузький, серденько, голо-

вонька, дядько, ганьба, редька, костьол, Ваньо, деньок.

Завдання 133. Перепишіть і запам'ятайте оце.

По-літературному треба ось так говорити й писати, а не так, як у дужках ( ): майже (май), жінка чи дружина (малжонка), ма́чушин (мачошин), хі́бний чи помилко́вий (мильний), замість (місто), можна (мож), юна́к (молодець), молоді́ця (мужатка), вояки чи козаки (мужва), мура́шка (муравель), му́рин (мавр), м'яке́нький (м'ягонький).

43. Як ділити подвоєний звук.

Насін-ня, зіл-ля, волос-ся, Іл-ля, жит-тя, клоч-чя, галуз-зя, суд-дя, Ган-на, збіж-жя.

Як треба переносити подвоєні приголосні? Що таке здовжений приголосний? Чи може подвоюватися *p* (див. завдання 104)?

Коли в слові поруч себе стоять дві однакові приголосні букви, то, ділячи слово, одну з них лишаємо, а другу переносимо: весіл-ля, колос-ся.

Завдання 134. Спишіть оці слова й розділкою зазначте, як їх переносити з рядка до рядка. Запам'ятайте, як ці слова писати.

Каміння, вугілля, насіння, клоччя, збіжжя, обличчя, подружжя, спасіння, значення—значити, значіння—значити, зілля, підборіддя, суддя, галуззя, гілля.

Завдання 135. З поданих питань складіть оповіданнячко: *Як ми писанки писали.* Хто хоче, нехай припише відповіді ще й на свої додаткові питання.

Як ми писанки писали.

Як ми ждали Великодня? Яких фарб привезли батько з міста? Скільки крашанок дали нам мати? Скільки їх дісталося мені, скільки сестрі? Що писав я на своїх писанках? Чи гарні вийшли мої писанки? Як ми писанки святити? Кому я подарував свою першу писанку?

44. Частина слова.

Як ростуть слова.

Від глибокої давнини було в нас слово **горіти**. Здавна також те, що пече, і від чого стає людині

недобре, названо **гіркий** (горький), а коли людині **гірко** (горко), коли вона ніби **горить** від біди, то це стали звати **горе**. Гірко жити — це **горювати**. От чому одне значать слова: **горіти, гіркий, горе, горювати**.

З чого ростуть слова? Що таке корінь слова? Яке значення кореня в слові?

Жив собі в селі один чоловік; він продавав *крам*, і за те його й звали **крамар**. Крамар одружився, і жінку його люди звали **крамариха**. Вродилась їм дочка, і на неї казали **крамарівна**; а на сина їхнього казали **крамаренко**, а як підріс, стали звати **крамарчук**. Усі вони **крамарювали**.

Крам, крам-ар, крам-ар-их-а, крам-ар-івн-а, крам-ар-ен-к-о, крам-ар-чук, крам-ар-юв-а-ти.

Пис-ар, пис-анка, пис-а-ти, на-пис-а-ти, до-пис-а-ти, ви-пис-а-ти, с-пис-а-ти, під-пис-а-ти, пере-пис-а-ти, не-до-пис-а-ти.

Що таке **на́росток** слова? Для чого маємо багато **наростків** при одному корені? Що було б, коли б слово таких **наростків** не мало? Що таке

закінчення? Скільки може бути наростків у слові? Що таке пеня слова?

Що таке прі́росток? Що визначають усякі прі́ростки при одному корені? Чи прі́росток змінює значення слова? Що було б, коли б слово не мало прі́ростків?

Як повстають складні слова?

Слово складається з чотирьох частин: прі́ростка, ко́рєня, на́ростка й закінчення. Та частина слова, що лишається незмінна при змінюванні його, зветься ко́рїнь. Частина слова, що стоїть позад корєня, зветься на́росток; змінна кінцева частинка слова зветься закінчення. Частина слова, що прі́ростає перед корєнем, зветься прі́росток. Напр.: на-бід-ув-а-ти, -з-бід-н-і-ти.

Ко́рїнь — це найважливіша частина слова, бо без нього воно не може існувати; він ховає в собі значення слова й звичайно складається з одного складу. На́росток, закінчення й прі́росток часто можуть і не бути в слові, напр. *хід* — сам корінь, *хід-ник* — корінь і на-

росток, *хід-ник-и* — корінь, наросток і закінчення, *ви-хід* — приросток і корінь. Часом наросток і закінчення звать закінчення; корінь і наросток, або приросток, корінь і наросток зветься ще **пень** або основа слова. Часом у слові два наростки або й два приростки.

Наростками творяться від одного кореня різні відтінки слова, а то й нові слова: уч-и-ти, уч-итель, уч-ень. Закінченням робимо відміну слова: бід-няк, бід-няк-а, бід-няк-ом. Приростком творяться нові значення слова: нести, ви-нести, пере-нести, з-нести, по-нести і т. ін. Приростків і закінчень небагато в нашій мові, але наростків дуже багато; коренів найбільше.

Часом слово складається з двох коренів. **Два корені в одне слово в'яжуться до купи звуком о, а деколи е:** верболози, землероб, або зливаються до-

купи й без з'єднальних голосних: великдень, горицвіт. Слово з двох коренів зветься складним.

За складом слова всі мови світа діляться на дві великі групи: мови корневі й мови флексійні. Мови, що складаються тільки з самих коренів, зветься корневими, напр. мова китайська. Усі мови індоевропейські (цебто мови Європи, почасти Індії) та семітські — це мови флексійні, бо мають у словах флексію, цебто змінне закінчення. Флексія (закінчення) має в мові величезне значення, бо дає нам повну змогу й велику зручність творити словосполучення, напр.: тепл-а вод-а, тепл-у вод-у й т. ін.; із словосполучень складається речення, а з речень — мова.

Завдання 136. Спишіть ці слова (всі одного кореня) й підкресліть корінь.

Читати, читанка, читання, читальня, читаний, читака, читач, дочитати, вчитати, перечитати, начитати, почитати, прочитати.

Що визначає корінь? Чи може бути слово без кореня?

Завдання 137. Намалюйте, як із одного кореня *чит* повиростали всі слова, перелічені в попереднім завданні. Скажіть, як творяться у нас слова?

Завдання 138. До кожного з коренів: *бід, ход, каз, роб, пис* придумайте по 5 закінчень; запишіть ці слова й попідкреслюйте корінь. Для чого в слові закінчення (наросток і закінчення)?

Завдання 139. До кожного з слів: *бідувати, ходити, писати* придумайте по 3 приростки;

запишіть ці слова, а корінь підкресліть. Що означає приросток у слові?

Завдання 140. Полінійте отак і розкладіть на складові частини оці слова: знахідка, при́казка, наказую, вилазив, перелазив, безхлібний, доробити.

Частини слова.

При́росток до кореня:	Незмінна частина слова або корінь:	На́росток і закінчення:
<i>При-</i>	<i>-суд-</i>	<i>-ок.</i>

Завдання 141. Із оцих слів утворіть складні слова й запишіть їх до зшітка: пара — плавати, море — ходити, дрова — рубати, перебити — ніс, горіти — цвіт, кривий — ніс, сам — стріляти, скорий — ходити, твердий — хліб, кінь — водити, гроші — любити, загнути — біда.

45. Наголос.

Про Котлярівського.

Іва́н Котляре́вський — найпе́рший український письменник но́вої доби́, тому́ й звать його́ ба́тьком на́шого письменства. Наро́дився Котляре́вський 1769-го ро́ку, а вмер ро́ку 1838-го. Він пе́рший поча́в писа́ти книжки́ про́стою наро́дньою полта́вською мо́вою. Найбі́льше всла́вився Котляре́вський сво́єю кни́жкою, що зве́ться „Енеї́да“.

Чи ти перечитав уже „Енеїду“?

Доро́га — дорога́, Яри́на — ярина́, за́мок — замо́к, бе́ріг — беріг, му́ка — мукá, со́ли — соли́, сім'я́ — сім'я, запла́чу — заплачу́.

Чи всі звуки в слові ми вимовляємо однаково? Що таке на́голос? Чому так звемо — на́голос? Що таке наголóшений чи ненаголóшений звук або склад? Як зазначаємо на́голос на письмі? Яка сила на́голосу в слові? Чому вдавнину звали наголос „с и л о ю“? Коли в друкарні нема голосних із значком наголосу, тоді цього значка ставлять зправа по наголошеній голосній: го́ре, до́вго, ра́зом, біда́ і т. ін.

Коли ми говоримо, то один голосний звук у слові вимовляємо голосніш від усіх інших, вимовляємо його з прі́тиском. **Прі́тиск якогось голосного в слові зветься на́голосом.**

Той голосній, що на нього припадає на́голос, зветься **наголóшеним** звуком; звуки без на́голосу зуться **ненаголóшені**. Так само й склад у слові буває наголóшений або ненаголóшений.

На письмі місце на́голосу зазначаємо значком ' , що зветься **зна́ком на́голосу** й ставиться

над наголóшеним голосним звуком: гóре, водá.

На́голос буває літературний, спільний для цілого народу, де б хто ні жив, і на́голос місцєвий чи говіркóвий. **Пильнуймо вживати наголосу тільки літературного!**

Наголос у слові має таку силу, що він зв'язує докупи всі частини слова; без наголосу вони розсипалися б і цілості не склали б.

Завдання 142. Спишіть Шевченків „Заповіт“ і поставте на словах літературний наголос. На односкладових словах наголосу не ставимо. Віршика вивчіть напам'ять.

Заповіт.

*Як умру, то поховайте
Менé на могилі,
Серед степу широкого,
В Україні милій.*

*Щоб лани широкополі,
І Дніпро, і кручі
Булó видно, булó чути,
Як реве ревучий.*

Тарáс Шевченко.

Завдання 143. Чому на односкладових словах не прийнято ставити значка наголосу? Чи всі вимовляють слова з однаковим наголосом? Що таке наголос говірковий і літературний? Як мусять вимовляти слова артисти в театрі? Де мусимо конечно говорити з літературним наголосом? Чи було б добре, коли б кожний наголошував слова по-своєму? Що це значить: Для одного народу — о́дна вимова?

Завдання 144. Спишіть і запам'ятайте оце.

По-літературному треба тільки так вимовляти: адвокат, азбука, аптека, балакати, болгарин, Борис, буде, була, було, були, вечеряти, гору, діло, досить, дочка, дошка, думати, євангелія, єретик, завдання, завжди, заграва, задача, закон, залізниця, західній, звичай, зерно, значить, зшиток, какао, корисний, лікар, людина, маляр, машина, множина, монах, мужчина, народ, народній, напасть, обидва, обидві, одинна, Олég, освітній, Óсип, офіцер, писання, питання, Платон, подушка, покажу́, понеділок, почесний, прелат, приятель, процéнт, римлянин, свідомий, свобода, секретар, середина, снідати, старець, статут, студент, татарин, темрява, товар, товариство, Укра-

їна, український, цілий, читання, ширити, яєчко.

Як у вас вимовляють ці слова? Не вимовляйте цих слів по-говірковому, а тільки так, як подано тут.

46. Непрорізне *e*, *и*, *o*.

Прин^еси м^ині в^оді. З^емля т^убі пр^иром. Чкай (= чекай), тра (= треба, траба) стати, бо коні води хтять (= хотять). Т^ех^ес^инько с^едів с^евув^атий.

Нехай мене мене недоля. До святого Д^уха не скидай кож^уха. Прилетіли голуб і гол^убка.

Чи всі голосні вимовляються в слові однаково? Який голосний вимовляється найчистіше? Чи можуть голосні або й склади зникати в слові? Як хтось балакає швидко, то які звуки він „ковтає“? Як вимовляються наголошені *e*, *o*, а як ненаголошені? Як дізнатися, який саме звук писати?

Той голосний, що на нього падає наголос, звичайно вимовляється ясно й прорізно: в^оду, н^ести. Ненаголошений же звук часто вимовляється неясно й непрорізно, а то й зовсім зникає: в^од^а, н^еси, хтять-хотять.

В живій мові ненаголошене *e* часто вимовляють як *и*, а *и* — як *e*, а ненаголошене *o* — як *у*: минé, зимля́, греміти, кужу́х, гулу́бка замість літературного: мене, земля, гриміти, кожух, голубка.

Щоб знати, чи писати *e* чи *и*, *и* чи *e*, *o* чи *у*, треба слово змінити так, щоб наголос став на непрорізний звук, тоді він стане ясний. В словах: земля́, гриміти, голу́бка звуки *e*, *и*, *o* непрорізні, бо ненаголошені, але скажім: зе́млю, грімнути, го́луб, тоді *e*, *o*, *и* зразу чути прорізно, бо на ньому наголос.

В літературній вимові ненаголошені *e*, *и*, *o* треба вимовляти чисто (див. вище виклад 21).

Завдання 145. Спишіть оці речення й поставте один потрібний звук.

В_исна́ очі краде. Будь багатий як з_имля́, будь в_иселий як в_исна́.
Ч_улу_вік пу_шів су_бі ку_жуха.

Завдання 146. Полінійте, надпишіть отак і впишіть 10 слів, де був би ненаголошений звук *e*.

Коли писати е, а не и.

Ненаголошене е часом вимовляють як и:	Зміню слово так, щоб на е припавнаголос:	Тоді ясно чути, що треба писати е:
<i>зимля́</i>	<i>зе́млю</i>	<i>земля.</i>

Завдання 147. Полінійте отак сторінку в зшитку і впишіть 10 слів, де було б ненаголошене о.

Коли писати о, а не у.

Ненаголошене о часом вимовляють як у:	Зміню слово так, щоб на о припавнаголос:	Тоді ясно чути, що треба писати о:
<i>Гулу́бка</i>	<i>го́луб</i>	<i>голу́бка</i>

Завдання 148. По за́хідніх українських говорах навіть наголошене *и* звичайно вимовляють як *е*, напр.: парубкѐ, долѐна. Будьте уважні на це, й вимовляйте *е* та *и* ясно й виразно там, де бачите їх у книжках; звикайте до цієї літературної вимови. Вимовляйте правильно (як написано): козаки́, парубки́, кіслий, хітрий, клічуть, книжки́, купів, закупіла, доли́на, вкусі́ла. Як ці слова вимовляють у вашому селі? Пам'ятайте, що вимова: козакѐ, долѐна вважається за вульгарну (простацьку), в літературній вимові зовсім не прийняту. Вимовляйте чисто й ясно: голубка, кожух, а не гулубка, кужух.

Завдання 149. Перепишіть і запам'ятайте оце.

По-літературному треба ось так говорити й писати, а не так, як у дужках: в Україні (на Україні), їха-

ти візником (на візнику); помножити чи поділити *на* (через) сто, погній чи гній (навіз), голий (нагий), прислухуватися до чого (надслухувати що), надушити (надусити), хрищений батько (нанашко), нагло (напрасно), налякати (напудити), тиждень (неділя), незалежний (независимий), Ніжен чи Ніжень (Ніжин), поки (нім), нема (ніт), нічого (ніч, ніц), Ной (Ное), нота (нута).

47. Стародавні голосні звуки.

Зміна звуків у мові.

Конь — кінь, рогъ — ріг, столъ — стіл, волъ — віл.

Сънь — сон — sen, лъбъ — лоб — łeb, чьсть — честь — cześć.

Джбъ — дуб — dąb, зжбъ — зуб — ząb, мѣсо — м'ясо — mięso, чѣсто — часто — często.

Лѣсъ — ліс — las, сѣно — сіно — siano, хлѣбъ — хліб — chleb.

Чи наша мова з бігом віків змінюється, чи позостається незмінна? Що таке звуки глухі й

носові? Як вдавнину вимовляли голосні *z*, *ь*, *ж*, *а*? Як вимовляємо *ѣ*? Чи можна добре знати мову, не знаючи її історії? Що таке архаїзми?

Людська мова з бігом віків не позостається незмінна, але невпинно змінюється. Змінюється все: значення слів, звуки, форми й т. ін. Хто не знає цих змін, той не зрозуміє стану сучасної мови.

В глибоку давнину знала наша мова два особливі голосні звуки, так звані **глухі звуки**, що писалися *ѣ* (йор) і *ь* (ір); *ѣ* вимовлявся близько до нашого *o*, а *ь* — близько до *e*, але це не були *o*, *e*, бо тоді були й окремі чисті *o*, *e*. З бігом віків ці глухі *ѣ*, *ь* змінилися в нашій мові на *o*, *e* і збіглися з давніми чистими *o*, *e*, або зовсім зникли.

Крім цього, в глибоку давнину знала наша мова ще два голосні, що зветься **носові звуки**; це були *ж* та *а*. Звук *ж* зветься „юс великий“, колись вимовлявся як *o* носове, цебто

близько до *он*, як польське *a*, напр.: *джѣъ, зжѣъ, ржкѣъ*. Звук *ж* зветься „юс малій“, колись вимовлявся як *e* носове, цебто близько до *ен*, як польське *e*, напр.: *мѣсо, нмѣ, часто*. З бігом часу носовість при цих звуках у нашій мові зовсім зникла, чому *ж* перейшов у нас на *у*, а *ж* — на *я*, а по шелесних на *а*: *дуб, зуб, м'ясо, часто*; але в мові польській ці звуки заховалися аж дотепер.

Був у нас іще звук *ѣ*, що зветься „ять“; він із часом перейшов у нас на чисте *і*, напр.: *хлѣбѣъ лѣскѣъ, сѣно, наші: хліб, ліс, сіно*. В російській мові *ѣ* перейшов на *е*, а в польській — на *іа* або *іе*.

Звуки *ѣ* і *ж* були тверді, а *ь, ъ, ѣ* — зм'якшальні.

В нашій мові маємо багато різних залишків старовини як у звуках, так і в словах та формах. Залишки старовини в мові зветься **архаїзмами**.

Завдання 149. Глухі ненаголошені голосні *х* і *ь* часто позникали в середині слова, а на кінці слова позникали скрізь. Скажіть, як буде по-українському: *отьць, отьця, орльз, орля, мостзкз, мостзка, зьвати, окзно.*

Завдання 150. Стародавній *ь*, як знаємо, був голосний глухий, близький до *е*. Запам'ятайте, що це був звук переднього ряду (див. виклад 21), щепто зм'якшальний. З бігом часу в багатьох випадках давній ненаголошений *ь* зник, але не безслідно, бо позоставив по собі м'якість тієї приголосної, що по ній стояв він. Напр. вдавнину писали: *отьця, коньця, людський*; тепер пишемо: *отця, конця, людський*, щепто не ставимо *ь* там, де був встаровину, але приголосні, що по них був колись *ь*, вимовляємо м'яко й тепер. Вимовляйте слова: *дня, кінчати, женський* (*дняи, коньчати, женьський*), й скажіть, як вимовляєте в них приголосні *д, н*? Як бачите, часом не пишемо *ь*, хоч приголосну вимовляємо м'яко (див. виклад 29).

Завдання 151. Ті *о, е*, що повстали з давніх глухих *х, ь* звичайно при зміні слова зникають, а тому і звуться *рухомі* чи *випадні*: *сон* — *сну*, *орел* — *вірла*. Скажіть форми з випадними *о, е* до цих слів: *день, отець, місток, весь*.

Завдання 152. Прочитайте по-старослов'янському оці слова й скажіть, як то буде по-польському: *дзех, ззех, мжка, пишжть, мата, п'ать, ходать*. Часто.

Завдання 153. Давне *м* в східньоукраїнській мові перейшло на *я*, а по шелесних на *а*: *святый* — *святий*, часто — часто. Так тільки й вимовляйте, бо так тільки й прийнято в літературній вимові. Але в західньоукраїнських говорах давне *м* звичайно дає *е* або *і*: *светий, често, світий* і т. ін. Як у вас вимовляють слова з давнім *м*? Зміна *м* на *е* чи *і* в західніх наших говорах потягла за собою й звичайне *я* та *а* по шелесних, напр.: *жеба, чес, лоше* й т. ін.; наголошене *я*, що само творить склад, не змінюється:

яма, моя. Але вимовляйте *а*, *я* чисто так, як бачите в книжках.

48. Зміна давнього *о*, *е* на *і*.

Пішов Прокіп — не кипів окріп, прийшов Прокіп — кипить окріп, а без Прокопа не кипіти окропу. Спасівка — ласівка, а Петрівка — голодівка. Коли не пиріг, то й не пирожися, коли не піп, то й не попуй. Їхав чумак волами по сіль, а вернувся без волів і соли. Рік не вік. В біді день роком стає.

Тхір — тхо-ра, ріг — ро-га, рід — ро-ду, плід — пло-ду, міст — мо-ста, хвіст — хво-ста, слів — сло-во.

Річ — ре-чі, піч — пе-чі, сіл — се-ло, ніс — не-сла, вів — ве-ла.

Вій-на — во-єнний, бій — бо-ю, рій — ро-єм, Андрій — Андре-я, гній — гно-ю.

Вісь — о-си, віт-ця — о-тець, вів-ця — о-вець, вір-ла — о-рел.

Що таке склад відкритий і закритий? Коли давні *о*, *е* змінюються на *і*, а коли не змінюються? Як вимовляємо це *і*? Яка головна ознака самостійности нашої мови? Яка доля давнього

початкового *o*? Перед якими закінченнями змінюються *o*, *e* на *i* у складі відкритому?

Склад зветься **відкритим**, коли закінчується на голосний звук: ро-ду, ро-га, і **закритим**, коли закінчується на приголосний звук: рід, ріг.

Давні чисті звуки *o*, *e*, наші *o*, *e* в закритому складі переходять на *i*, але в складі відкритому не змінюються: рід — ро-ду, ніс — но-са, піч — пе-чі, се-ло — сіл. Вдавнину було: родъ, носъ, печь, селъ.

Зміна давніх чистих *o*, *e* на *i* — це найголовніша ознака самостійності української мови.

Те *i*, що повстало з давніх чистих *o*, *e*, треба вимовляти чисто, не наближаючи його до *и*, напр.: стіл, а не: стил.

Коли ми не знаємо, чи писати *i* чи *и*, то треба змінювати слово: якщо замість цього непрорізного звука при зміні слова стає *o* або *e*, то треба писати *i*: сіль — соли, віл — вола, стіл — стола, піч — печі.

Завдання 155. Вдавнину в нашій мові було: родз, носз, соль, попз, рокз, печь, седмь, шесть. Як ці слова змінилися в нашій мові? Запишіть ці нові форми до зшитка поруч слів давніх.

Завдання 156. Полінійте ось так сторінку в зшитку і впишіть по 15 прикладів.

Коли звуки о, е змінюються на і.

Закритий склад.	Відкритий склад.	Закритий склад.	Відкритий склад.
Пишемо і.	Пишемо о.	Пишемо і.	Пишемо е.
<i>Сіль</i>	<i>со - ли.</i>	<i>Річ</i>	<i>ре - чі.</i>

Завдання 157. Полінійте отак свого зшитка й запишіть по рядках оці слова: ніс, піл, піп, Біг, ріг, сіль, віл, ніж, рік, піч, річ, вів, рід, стіл, плів.

Коли писати і.

Коли при зміні слова стає о, е, треба писати і.			
Закритий склад.	Відкритий склад.	Закритий склад.	Відкритий склад.
Пишемо і.	Бо при зміні маємо о:	Пишемо і.	Бо при зміні маємо е:
<i>Ніс</i>	<i>носа.</i>	<i>Річ</i>	<i>речі.</i>

Завдання 158. Вдавнину був звук н, що пізніше перейшов на й; давнє о перед цим й перейшло в нашій мові на і, напр. конна — война — війна. Придумайте 5 слів, де маємо і перед й.

Завдання 159. Коли слово розпочинається на о, що знаходиться в закритім складі, то це о змінюється на і і конечно приймає перед себе приставне в. Коли ж початкове о знаходиться в відкритім складі, цебто само творить окремий склад, то воно позостається незмінне.

Перепишіть оце до свого зшитка:

Зміна початкового о.

Давне:	Закритий	Відкритий
	склад:	склад:
ось	вісь	о-си
овьца	вів-ця	о-вець.
отцьк	віт-ця	о-тець.
орьлз	вір-ла	о-рел.

Завдання 160. В корені слів, що закінчуються на -ець, -ок, -оть, -ень, звуки *о*, *е* міняються на *і* і в складі відкритому, напр.: концьк — ко-нець — кі-нець. Запишіть до зшіткa оці слова й запам'ятайте, що в них маємо *і*, а не *о*, *е*.

Кінець, стілець, удівець, камі-нець, червінець, двірець, Дінець, олівець, взірець, кілок, місток, дзві-нок, сніпок, візок, ріжок, потічок, присілок, кіготь, кіпоть, лікоть, ніготь, швірень, рівень.

Чи не вимовляють у вас тут *о*, як те чуємо ще в багатьох говорах?

Завдання 161. Перепишіть оце:

В літературній мові прийнято писати: візьму, вільний, сільський, війна, сковорідка, різнорідний, го-лослівний, кімната, пімста й пом-ста, торгівля й торговля, нарód і на́рід, прізвище, прірва.

Не пишть: *призвище*, *прирва*, треба писати: *прізвище*, *прірва*!

49. Коли давні *o*, *e* не змінюються на *i*.

Старий, аж лоб йому мохом об-
ріс і сон його не бере. Увесь день
падав дощ. Лев — цар звірів.

Яка доля глухих звуків у нашій мові? В що
вони перейшли? Чи *o*, *e*, що повстали з *ъ*, *ь*, мо-
жуть змінитися на *i*? Чи в новопозичених чу-
жих словах змінюється *o*, *e* на *i*? Чому воно
тут не змінюється?

Давні глухі звуки *ъ* та *ь* у
нашій мові в деяких умовах пе-
рейшли на *o*, *e*, але ці *o*, *e* ні-
коли на *i* не змінюються: р^ът^ъ
— рот, л^ьб^ъ — лоб, в^ьсь —
увесь, д^ьнь — день. Це частень-
ко буває перед *p*, *л*, напр.: вовк,
торг, змерз, бо з в^ьлк^ъ, т^ьрг^ъ.

В нашій мові чимало є пози-
чених слів різного походження:
староцерковних, нових евро-
пейських і ін.; у цих словах зви-
чайно *o*, *e* не змінюється на *i*,
напр.: Бог, ангел, закон, апо-
стол, доктор, том, вагон і т.ін.
Але слова давнопозичені зукра-
їншилися, а тому в них *o*, *e*

перейшли вже на *i*: піп, піст, кімната, папір і т. ін.

Завдання 162. Добре пам'ятайте, що давні глухі звуки *z* і *ь* дали в нас такі *o* та *e*, що ніколи не змінюються на *i* в закритому складі. Перекладіть на сучасну мову й запишіть до зшитка оці давні слова: рѣтъ, лѣтъ, дѣждь, кръвь, мѣхъ, днѣ, вѣсь, лѣвъ, чѣсть, тѣсть, отьць.

Завдання 163. Друге *o*, *e* в т. зв. повноголосних формах, здебто тих, що мають *-оро-*, *-оло-*, *-ере-*, *-еле-*, звичайно не змінюється на *i*. Запишіть до зшитка:

Пишемо й вимовляємо: город, ворог, голод, вперед, берег, шелест і т. ін., але: моріг, оборіг, поріг, сморід, сковорідка, роздоріжжя, підборіддя, підворіття, Запоріжжя.

Завдання 164. Розрізняємо закритий склад давній і новий. Більшість наших закритих складів нового походження. Знаючи, що *z* і *ь* були вдавнину голосні звуки, скажіть, які склади були в оцих словах: хлѣ-тъ, ро-гъ, по-из, пе-чь? По скільки складів було в оцих словах?

Таким чином із давнього двоскладового з відкритими складами слова ко-нь стало з бігом віків односкладове, бо кінцеве *ь* зникло, а *o* змінилося на *i*: кінь.

Ось через це в науці правило про зміну *o*, *e* на *i* подається так: давні чисті *o*, *e* змінюються в українській мові на *i*, якщо в дальшому складі були *z*, *ь* або н.

Завдання 165. Дуже легко розрізнити, коли наше *i* повстало з давнього *ѣ*, а коли з *o* або *e*. Те *i*, що повстало з *ѣ*, позостається в слові і при його зміні, напр.: сіно, сіном, сіна і т. ін.

Навпаки, коли *i* походить із *o* чи *e*, то при зміні воно в відкритих складах завжди буде *o*, *e*: сіль, піч, але: соли, печі.

Наше *i* з давніх *ѣ* та *є* вимовляється чисто й сильно м'якшить ту приголосну, що по ній стоїть: сіно, плів; *i* з *o* вимовляється трохи не так чисто, але в літературній вимові різниця дуже мала або й зовсім нема. В Галичині це *i* з *ѣ* та *e* писали *ї* по м'яких приголосних: сіно, ліс, але тепер уже так не пишуть.

Завдання 166. Знаючи, що давні чисті *o*, *e* змінилися в нас у закритому складі на *i*, а давні *z*, *k* дали в нас незмінні *o*, *e*, напишіть по давньому, себто по-старослов'янському, ось ці українські слова: віл, кінь, стіл, мох, лев, лева, день, рот, шість.

Завдання 167. Перепишіть і запам'ятайте оце.

По-літературному треба ось так говорити й писати, а не так, як у дужках ( ): обідва (оба), бублик (обаранок), образа (обида), щедрий (обильний), звичай (обичай), хмара (облак), байдужий (обоятний), так чи аякже (овшім), садок (огород), один (оден), одинадцять (одинаццять), одчайдух (очайдух), справа (орудка), обережний (осторожний), відкрити чи відчинити (отворити), офіцер (офіцир), жертва (офіра), самовідець (очевидець), очки (очка), помилка (ошибка, блуд), обманіти (ошукати).

50. Коли писати *и*, а коли *і* по звуках *г, к, х*.

Якби Бог слухав пастуха, давно б вигинула череда. Язик доведе до Києва й до кия. Куди вітер хилить, туди й гілля гнеться.

Гидкий, гидота, загибель, кислий, килим, кишка, хитати, химерний.

Кіт — кота, кінь — коня, ківш — ковша, хід — ходу, хірт — хорта.
Кыєвъ — Київ, конь — кінь.

Чи однаково вимовляємо *к* в словах покинь і кінь? Коли по *г, к, х* в середині слова треба писати *и*, а коли *і*? Як дізнатися, що́ писати? Як треба вимовляти *ги, ки, хи*? Чи можна вимовляти *ге, ке, хе*? Що́ значить *хйба* і *хйба́*?

В середині слова по задньо-піднебінних приголосних *г, к, х* треба писати *и*, а не *і*: погибель, кислий, хитрий, сокира, Київ.

Але коли при зміні слова по *г, к, х* стає *о*, тоді треба писати *і*, а не *и*: гість — гостя, кіт — кота, кінь — коня, хірт — хорта. Звук *о* пишемо в від-

критому складі, а *i* — в закритому.

Завдання 168. Спiшіть оці речення і підкресліть *и* по *з, к, х*.

Біда біду перебуде: одна згине, десять б'уде. Хто не слухає кива, той послухає кия. Нерад явір хилитися, — вода корiнь мие.

Завдання 169. Давні *гы, кы, хы* в нашій мові перейшли на *зи, ки, хи*. Спiшіть оці слова й запам'ятайте, як їх писати.

Гицель, гидкий, кидати, кивати, кипіти, кисіль, хилитися, хист, хитрий; хіба = чи, хйба = помилка.

Не вимовляйте тут *i* по *з, к, х*, — треба вимовляти *и*!

Завдання 170. Давні *го, ко, хо* в закритому складі перейшли в нашій мові на *зі, кі, хі*. Подiнійте отак зшйтка й спiшіть по рядках от ці слова, що мають *i* по *з, к, х*: загiв, гiркий, кiнь, кiвш, кiзка, кiл, кiт, кiр, кiсник, кiстка, кiш, захiд, хiрт.

Коли писати i по г, к, х.

Коли при змiнi слова по <i>з, к, х</i> став <i>о</i> , тоді треба писати <i>i</i> .			
Закритий склад	Вiдкритий склад.	Закритий склад.	Вiдкритий склад.
Пишемо <i>i</i> :	Бо <i>i</i> чергується з <i>о</i> :	Пишемо <i>i</i> :	Бо <i>i</i> чергується з <i>о</i> :
<i>Гiсть</i>	<i>гостя.</i>	<i>Кiнь</i>	<i>коня.</i>

Завдання 171. Спишіть оці речення й поясніть, чому треба саме так писати.

Не чесала кіс. Хліб довго кис. Прийшов йому загин. Загін для отари. Кішка ззіла кишку. Хіба́ йому хіба завадить? Такий кінь, хоч кинь. Кіт мишей ловить. В морі кит - риба живе.

Завдання 172. В західньоукраїнських говорах дуже часто вимовляють *ке* замість *ки*: кеслий, кеснути, парубкѐ. Не вимовляйте так! Спишіть до зшитка:

Треба писати: всі парубки, всі книжки, всі жінки, кислий, киснути, кинути. Пишемо *ке* головно в словах чужих: керувати і т.ін., та ще: кепкувати, кепський.

Складу *ке* ніколи не пишемо й не вимовляємо!

51. Коли писати *ли*, *ри*.

Тривожно дрижав чорнобривий закривавлений парубок і все христився. Глитаї поглитали нашу працю.

Крѣстити, крѣстѣ, крѣвавий, крѣвъ, бльснѣти, бльскѣ, поглѣтити.

Що таке склад закритий і відкритий? Що то за звук був удавнину *ъ*, *ь*? Як по-літературному вимовляємо давнє *ръ*, *рь* в складі відкритому? Як вимовляємо це *ръ*, *рь* в складі закритому?

По українських говорах вимовляють: кривавий, кревавий, кровавий, кирвавий, кервавий, кірвавий і т. ін., але найчастіше—кривавий. Чи добре було б, коли б ми так писали й по-літературному? Чи літературній мові потрібно так багато форм?

Форми, як і слова, бувають чинні й ялові. Чинні форми й слова все вносять до мови щось нове й потрібне, а ялові нічого нового до мови не вносять; напр. слово *рутинований* при нашому *вправний* ялове; так само ялові форми *керниця*, *кирниця* й т. ін. при *криниця*. Літературну мову культурні народи для того й творять, щоб мати в ній слова й форми чинні, а не десятки ялових говіркових.

У відкритих складах давнє сполучення *рѣ, рѣ* в літературній мові передаємо тільки через *ри*: *криниця*, *кривавий*, *христити*, але в закритих складах маємо *ро* або *ре*: *кров*, *хрест*.

Давнє *лѣ, лѣ* завжди вимовляємо як *ли*: *блищати*, *блиск*.

Завдання 173. Спишіть до свого зшітка оці слова й запам'ятайте, що в них завжди пишемо *ри*, бо воно в відкритому складі.

Гримати, гриміти, дрижати, кривавий, криниця, кришити, тривати, тривкий, стриміти, тривога, тримати, христити, хрищений, перехрищувати, чорнобривий.

Ніколи не пишіть тут *рі, ре, ро!*

Завдання 174. Пишемо: *кривавий*, *христити*, але: *кров*, *хрест*. Виясніть, чому це так?

Завдання 175. Давнє сполучення *рз* по українських говорах вимовляють найрізніше: *рі, ре, ро, ир, ер, ір* і т.ін., але найчастіше *ри*, напр.: кріниця, крениця, кирниця, керниця, кірниця, криниця. Як у вас це вимовляють? Чому в літературній мові прийнято писати тільки *ри*?

Завдання 176. Підо впливом форми *хрест* кажемо часом *хрестити*, а підо впливом *кров* кажемо *крававий*. Те явище, що змушує одну форму змінюватись підо впливом другої, звемо в граматиці а н а л о г і є ю. Чому повстає аналогія?

52. Коли по шелесних пишемо *о*, а не *е*.

Вчора звечора чотири жонаті пожовклі чоловіки несли пшоно для шости дітей. Сьогодні цьому всьому кінець. Сльози ніколи не допоможуть. Не май серця з льоду. Шостий — шестеро, сьомий — семи, вчора — вечеряти. Кчера — вчора, жена — жона, человѣкъ — чоловік.

Перерахуйте шелесні звуки. Вдавнину шелесні *ж ч ш щ дз дж* були м'які, а які вони тепер (див. виклад 35)? Вдавнину по шелесних писали *е*, а як пишемо тепер? Перед яким складом пишемо *о*, перед яким *е*? Який склад звемо твердим чи м'яким? Що пишемо по шелеснім на самім кінці слова?

|| По шелесних *ж ч ш щ* перед ||
|| твердим складом часто пишемо ||

о, а не е: жолудь, жорна, вчора, чого, шостий, пшоно, шока. Твердий склад — це склад, що має голосний *а, о, у*; склад з *і, ю, я, е, є* вважається за м'який.

Але перед м'яким складом і на кінці слів пишемо *е, а не о*: шестеро, женеш, душею, чернець, ближче, гаряче.

Так само часом пишемо *ьо* або *е* по м'яких приголосних *д з л н с т ц*: сльози, льоду, сьомий, цього, всього, до нього, сьогодні.

Завдання 177. Спишіть усі слова, і запам'ятайте, як їх писати.

Жовтий, бджола, жорстокий, чоло, чого, звечора, вчора, пшоно, шостий, шовковий, грошовий, жонатий, чоловік, чотири, жорна.

Поясніть, чому в цих словах треба писати пошелесних *о, а не е*? Запам'ятайте, що в літературній мові нема слів: *вчера, шестий, четири*.

Завдання 178. Вдавнину були звуки: *ы* — наше *и*, та *н* — наше *і*; з бігом часу давні *ы* та *н* перетворилися в нашій мові на один звук *и*. Склад із давнім *н* (не *ы*) вважається ще й тепер за м'який, а тому перед таким складом пишемо *е, а не о* пошелесних. Знаючи це, поясніть, чому пишемо: *пшениця, женитись, чер*

ниці, шести, щетина, але: пшоно, жона, чорний, шостий?

Завдання 179. Спишіть оці слова, і запам'ятайте, як їх пишемо:

Сльоза, на льоду, польовий, сьомий, цього, всього, до нього, цьому, всьому, на ньому, сьогодні, все, дьоготь.

Чому пишемо так? Запам'ятайте, що в літературній мові нема слів: семий, слеза, леду, цего, всего, до него, цему, всему, на нему, сегодня, всьо.

53. Зміна приголосних *г, к, х* на шелесні й свистові.

Нога — ніжка, ножька, ніженька, ножище.

Рука — ручка, ржчька, рученька, ручище.

Муха — мушка, мушька, мушенька, мушище.

Курка — курча, курчя, курсзе.

Перед якими тільки голосними задньопіднебінні *г, к, х* змінюються на шелесні *ж, ч, ш*? Коли відбулася ця зміна? Коли *г, к, х* змінюються на свистові? Перед чим в слові *ручка, курча* звук *к* змінився на *ч*?

В глибоку давнину задньопіднебінні звуки **г, к, х** перед передньорядними зм'якшальни-

ми **е, и, ь, ъ** змінилися на шелесні **ж, ч, ш**: нога — ніжка — ножище, рука — ручка, муха — мушка. Коли **ж, к, х** стоять на кінці слова перед **і (ї)**, то змінюються на свистові **з, ц, с**: на нозі, в руці, цій мусі.

Завдання 180. Стародавній глухий **ь** був передньорядний зм'якшальний голосний, цебто змінював **г, к, х** на **ж, ч, ш**. З бігом часу зник, але змінена приголосна позосталася. Напр.: нога — ножка, ржка — ржчка, мұха — мұшка. Так само: богз — божьство, пророкз — пророчьство, врагз — кражій, плакати — плачь, страхз — страшньз. Перепишіть ці слова по-сучасному.

Завдання 181. Стародавній носовий **ѣ** був передньорядний зм'якшальний голосний, цебто змінював **г, к, х** на **ж, ч, ш**, а сам по них змінився на **а**. Напр.: сұхий — сұшатъ, грѣхз — грѣшатъ, крикз — кричатъ, отрокз — отроча. Перепишіть ці слова по-сучасному.

Завдання 182. На кінці слова перед **і**, що походить із давнього **ж, г, к, х** міняються на **з, ц, с**. Напишіть 12 прикладів на цю зміну.

Завдання 183. Змініть оці слова так, щоб у них **г, к, х** змінилися на **ж, ч, ш**: ворог, поріг, дрюк, вовк, муха, порох.

Завдання 184. Найдіть корінь ось у цих словах: вражий, свашин, вовчий, друже, горошина, Запоріжжя, козаче, індича.

Перед якими голосними **г, к, х** міняються на шелесні ?

Завдання 185. Перепишіть і запам'ятайте оце.

По-літературному треба ось так говорити й писати, а не так, як

у дужках ( ): листопад (падолист), червоніти (паленіти), панувати (царити), перший (первшій), позавчора (передучера, оноді), передплатник (переплатник), оправа або палітурки (переплет), середній (пересічний), грім (перун), варєники (пирого), лист (письмо), пісенька (пісонька), перемога (побіда), потушити (погасити), похорон (погреб), потоптати (подоптати), попробувати (покушати).

54. Уподібнення приголосних.

Запорожці, дочці, квітці, отця, берешся, беруться, морочся, просьба, боротьба, жердка, отже, рад собі, дужка — дужок, просьба — просити, боротьба — боротись.

Що таке група приголосних? Що таке приголосні непрорізні? Коли приголосні бувають непрорізні, а коли прорізні? Що таке уподібнення приголосних? Які бувають уподібнення? Перерахуйте приголосні дзвінки й їхні глухі. Коли приголосний непрорізний, то як довідатися, який звук треба писати? Коли пишемо *чи*, а коли *ши*?

|| Приголосні звуки вимовляються не однаково голосно, ||

тому вони діляться на дзвінкі та глухі (див. виклад 21). Кожен дзвінкий має свій глухий:

Дзвінкі: б в г г д ж з дз дж

Глухі: п ф х к т ш с ц ч

Приголосний звук, збігаючись із приголосним, звичайно уподібнюється йому по звучності, по якості та по м'якості. Така зміна приголосних зветься **уподібненням** їх. Уподібнення повстає з прагнення мови до найлегшої й найпростішої вимови та від будови органів мови. В групі приголосних уподібнюється звичайно звук перший другому.

Українська мова любить сполучення приголосних звуків тільки однакових: дзвінких із дзвінкими, глухих із глухими, шелесних із шелесними, свистових із свистовими, твердих із твердими, м'яких із м'якими, тому перший приголосний в групі їх стає таким, яким є другий.

Літературна вимова любить уподібнення приголосних, але літературний правопис звичайно оминає його.

Приголосний звук вимовляється прорізно тільки перед голоснім. Коли ж у слові збігаються поруч два приголосних, то перший із них вимовляється часто непрорізно, неясно. **Щоб знати, як писати непрорізний приголосний звук, треба слово змінити так, щоб за непрорізним звуком став голосний звук, тоді стане ясно, що писати: книжка — книжок, просьба — просити.**

Завдання 186. Спишіть ці слова з тим звуком, який потрібно; потрібний звук стоїть зверху, а долі показано, як він вимовляється, але не пишеться:

Ні^ж_шка, соло^д_ткий, сла^б_пкий, ду^ж_шчий, моло^д_тший, бли^с_ський, горо^б_пці, ло^ж_шка, ле^г_хкий, у зати^ш_жку, гри^с_ти, сні^г_х, ні^г_х, га^д_тка, порі^г_х, сусі^д_тка, ри^б_пка.

Завдання 187. Глухі звуки перед дзвінками в нашій вимові стають дзвінками, але на письмі глухих не змінюємо. Перепишіть ці слова, й запам'ятайте, як їх писати.

Боротись — боротьба, великий — великдень, молотити — молотьба, ото — отже, просити — просьба. Але вимовляємо: бородьба, велиддень, молодьба, одже, прозьба.

Завдання 188. Дзвінки перед глухими в нашій вимові стають глухими, але на письмі глухих не змінюємо. Перепишіть оці слова, й запам'ятайте, як їх треба писати:

Пишемо так: кігті — кіготь, нігті — ніготь, дігтяр — дьоготь, легкий — легенький, надхнути — дихати, надхнений, зіхнути, зіхання. Але вимовляємо: кіхті, ніхті, діхтяр, лехкий, напхнути.

Завдання 189. Перепишіть і запам'ятайте оце:

Частіш пишемо сполучення *чн*: безпечний, безконечний, вдячний, вічний, влучний, зручний, конечний, місячний, місячник, необачний, наочний, помічний, помічник, пшеничний, Сагайдачний, ячний. Тільки в оцих словах пишемо *шн*: мірошник, рушник, рушниця, соняшний, соняшник, сердешний, сінешний, яєшня. Пишемо: пошта, поштар, поштарський, поштарювати, поштовий, корчма.

Завдання 190. Добре пам'ятайте, що кінцева приголосна слова й початкова приголосна дальшого слова уподібнюються так само, як уподібнюються приголосні в середині слова, тільки на письмі ніколи того не зазначаємо. Напр.: „сад батьків“ читаємо як: „сам батьків“, але на письмі такого уподібнення ніколи не зазначаємо. Скажіть 5 прикладів уподібнення приголосної кінця слова перед приголосною дальшого слова.

55. Зміна приголосних перед *с, ч, ц.*

Я був у повітах Кременчуцьким, Прилуцьким і Галицьким. Заклалося студентське братство й козацьке товариство. Привезли краму волоського, французького паризького й празького чеського. Я побував у Німеччині, Туреччині, Волощині, Шведчині й Галичині. Ми їли яєшню з пшеничним хлібом.

Як змінюється приголосний перед приголосним? Як змінюються звуки *к, ч, ць, х, ш, с, г, ж, з* й інші перед *с, ч* і *ц*? Що таке уподібнення приголосних і від чого воно повстає?

Звуки *к, ч, ць* перед *с* зливаються з ним у *ц*, звуки *х, ш, с* — у *с*, звуки *г, ж, з* — у *з*, а тому пишемо: козак — козацький, козацтво, грецький,

кременчуцький, прилуцький, Галич — галицький, молодець — молодецький, молодецтво, волох — волоський, чех — чеський, товариш — товариство, перс — перський, Прага — праський, ризький, убоцтво, запорізький, Паріж — парізький, француз — французький і т.ін. Інші приголосні, напр. *д, т, б й* ін. не змінюються перед *с*: людський, лю́дство, брат — братський, братство, багатство, студентський, сирітство, бабський і т.ін., але: міський. Рідко вживані чужоземні слова, головню назви географічні, зовсім не змінюють своїх *г, к, х, ж, з, ш, с* перед *-ський*: виборгський, шахський, цюріхський.

Звуки *к і ц* перед *ч* змінюються на *ч*, звуки *х і с* — на *ш* (і замість *шч, сч* пишемо *щ*), звуки *г і з* — на *ж*, напр.: турок — Туреччина, гайдамак — гайдамачина, Хмельниччина, кріпак — кріпаччина, німець —

Німеччина, волох — Волощина, пісок — піщина, ліс — ліщина, Полісся — поліщук, показати — покажчик, брязкати — бряжчати і т. ін. Звуки *д* і *т* перед *ч* не змінюються: Шведчина, тітчина, невістчин і т. ін.

Приголосні *ж*, *ч*, *ш*, *т* перед *ц* пишемо незмінно (хоч при вимові їх уподібнюємо): за-порожці, дочці, отці, юшці, квітці і т. ін.

Завдання 191. Перепишіть до зшїтка оці слова й поясніть, чому їх треба саме так писати.

Козацтво, ткацький, студентський, людський, сирітський, галицький, французький, кріпаччина, покажчик, бряжчати, дочці, Німеччина, братський.

Завдання 192. Добре запам'ятайте, що пишемо тільки Галичина, а не Галиччина. Слово повстало так: галка — Галич — Галич-ина.

Завдання 193. Перепишіть і запам'ятайте оце.

По-літературному треба ось так говорити й писати, а не так, як у дужках ( ): полоскати (полокати), поміч (попертя), пólудень (пополудне), попрощатися з ким (по-

пращати кого), посól (посел), ўряд (правительство), прелáт (пралат), голова (предсідник), однак (прецінь), пристóйний (приличний), Прилу́ка (Прилуки), прізьба (приспа), геть (проч), коробочка (пуделко), лякати (пудити), пўдра (пудер), стукати (пукати).

56. Спрóщення приголосних груп.

Лінивому щотижня празник. Будь чесний, необлесний. Капасний напасник попав у пропасницю. Не все коту масниця. Щасливому день короткий.

Бороздити — борозна, тиждень — тижня, піст — пісний, перстень — персня, вісті — вісник, істота — існувати, щастя — щасливий, жалість — жалісливий, масло — масний.

Праздъникъ — праздникъ — празник, постъный — постный — пісний, ненавистъный — ненавистный — ненависний, вѣстьник — вістникъ — віс-

НИК, оумыслый — умисний, щастливый — щастливый — щасливий, поздын — пізно, чистый — чесний.

Пишемо: милосердний, а не: милосерний.

Що таке приголосна група? Чи легко вимовляти великі приголосні групи? Кожна мова пильнує спростити немилозвучні приголосні групи, — чи в це спрощення в нашій мові? Які найчастіші групи приголосних спрощуються? Які звуки і в яких групах зникають? Як ми писали ці приголосні групи встаровину? В яких книжках ще пишуть цим стародавнім історичним правописом? Перерахуйте спрощені групи приголосних. Що таке уподібнення приголосних?

В давній нашій мові в сполученнях приголосних звичайно був ще голосний глухий ь, цебто довгої приголосної групи не було; коли ж ь зник, то приголосні збіглися й цілу групу їх стало тяжко вимовити, чому повстав новий мовний процес — уподібнення приголосних та їх спрощення.

Сполучення приголосних дуже часто не вимовляються ясно, але спрощуються так, що стають легші для вимови.

Українська літературна мова пильнує тяжкі до вимови немилозвучні трьохзвукові приголосні групи спрощувати на двозвукові, а двозвукові на однозвукові, цебто викидаючи один звук.

В немилозвучних приголос-

них групах *здн, ждн, стн, стл* випадає зубний *д* чи *т*, а в групі *слн* випадає *л*: *честь* — *чесний*, *стелю* — *слати*, *празник*, *кожний*, *вістка* — *вісник*.

Завдання 194. Спишіть оці слова зо спрощеними приголосними групами, і запам'ятайте, як їх писати.

Празник, пізно, борозна; кожний, тижневий, тижня; вісник, власний, водохресний, звісний, зловісний, існувати, ка́посний, корісний, напасні́к, нена́висний, нещасний, облесний, первісний, перехресний, персня, пісний, почесний, пропасниця, радісний, совісний, учасник, хресний, чесний; жалісливий, зависливий, слати — стелю, шелеснути, щасливий; масний, масниці, навмисне, ремесник, умисне. Не спрощуємо: шістнадцять, кістлявий, пестливий, милосердний.

Завдання 195. До прикладів попереднього ч. 194 завдання придумайте такі слова, що в них була б двозвукова приголосна група з тим приголосним *д*, *т*, *л*, що в трьохзвуківій групі випадає:

Бороздити — борозна, тиждень — тижневий, вісті — вісник...

Завдання 196. Спишіть іще оці слова зо спрощеними приголосними групами; запам'ятайте, як їх писати.

Серце — сердечний, сонце, четвер—четверга, борг—набір, місце —місто, скло, скляний.

Завдання 197. Вдавнину писали ось так: прадьникъ, позьдно, кзждый, вѣстьникъ, властьный, кодокрестъный, извѣстьный, напастъникъ, швластьный, постъный, радостъный, шастъланый, сзльце—сзльце, сьдцьце — срьдцьце, стькло, стькланый, — як тепер вимовляємо й пишемо ці слова? Чи мова наша змінюється з бігом часу? Чи завжди можна писати по-давньому (історичний правопис)? Яка різниця між правописом історичним і сучасним звуковим (або: фонетичним)? Що сталося з групою приголосних, коли завик між ними ь?

57. Зм'якшення приголосних.

Сільська робота не панська. Людський хліб гіркий. Дорога близька, але грузька. Козацький жупан багатом вузький. Мельник чортові спільник. Для начальника покрили стола настільником. Парубоцтво пішло в козацтво. Хвальба не стрільба, а грізьба не просьба. Батько пішли з дядьком. Хоч менший, та інший. Веселе сонце загляне і в наше віконце.

Які саме приголосні спосібні до м'якшення? Скільки їх? Що стає з приголосною при м'якій

приголосній? (див. виклад 29). Чи по всякому м'якому приголосному пишемо *ь*? Яка приголосна найчастіше м'якшиться? Розкажіть правила про писання *ь* в *-ський*, *-цький*, *-зький*, *-льн-*, перед *-ба* й *-ко*, по *н*?

Способні до зм'якшення приголосні звуки, цебто: *д, з, л, н, с, т, ц* часто в нашій мові м'якшаться, що звичайно й зазначаємо *ь* по них.

У закінченнях слів на *-ський*, *-цький* і *-зький* пишемо *ь*: український, козацький, вузький, близький. Тієї приголосної, що стоїть перед закінченням *-ський*, на письмі не м'якшимо, хоч вимовляємо її м'яко: панський (вимовляємо: панський). Але по звуку *л* перед *-ський* завжди ставимо *ь*: сільський. Тільки ось у цих словах на *-зкий*, *-ский* не пишемо *ь*: боязкий, дерзкий, в'язкий, порський, баский.

Корінний звук *л* перед *н* часто вимовляється не м'яко, але в літературній мові прийнято писати *ь* по нім: мельник, спільний, настільник і т. ін.

В закінченні *-ство*, *-цтво* не пишемо *ь* по *с* та *ц*: панство, людство, беззаконство, парубоцтво, бурсацтво, ловецтво, молодецтво, козацтво, ткацтво. Тієї приголосної, що стоїть перед закінченням *-ство*, на письмі не м'якшимо (хоч вимовляємо її м'яко): панство, братство, лю́дство. Але звука *л* перед *-ство* м'якшимо: посольство, гуцульство.

Спосібні до м'якшення приголосні перед закінченням *-ба* та *-ко* м'якшаться: ходьба, різьба, грізьба, хвальба, стрільба, ганьба, кісьба, просьба, боротьба, клятьба; дядько, батько. Інші приголосні перед *-ба* та *-ко* не м'якшаться: журба, плавба, сівба, учба, служба, сірко, бровко. При зміні цих слів *ь* залишається: просьбі, в боротьбі. Так само *ь* залишається при зміні в тих словах, що мають губну *б*, *п*, *в*, *м* перед кінцевим голосним: на письмі, Кузьмі.

Приголосний *н* та інші приголосні перед колись м'якими звуками шелесними (*ж, ч, ш, щ, дж*) і свистовими (*з, ц, с, дз*) вимовляються м'яко, але *ь* по них не ставимо: менший, інший, кінчик, панщина, сонце, віконце, на місці, посвідчення, ганджа, бряжчати, братчик, безбатченко, Пинчук. Тільки по звуку *л* у цім випадку ставимо *ь*: пальчик, бувальщина, більший, видельце, на смальці.

Завдання 198. Запишіть до зшитка 10 слів на *-ський* і по 5 слів на *-цький* і *-зький*. Перепишіть іще всі ті слова, що не мають *ь* у *-зкий*.

Завдання 199. Перепишіть оці слова й підкресліть у них *ь*.

Сільський, польський, український, людський, панський, козацький, гуцульський, гайдамацький, близький, вузький, грузький.

Завдання 200. Запишіть до зшитка оці слова й поясніть, чому пишемо в них *ь*.

Мельник, спільник, настільник, начальник, сальник, вільний.

Завдання 201. Запишіть до зшитка 10 слів на *-ство, -цтво*.

Завдання 202. Запишіть до зшитка 15 слів на *-ба* й *-ко* з *ь* перед ними.

Завдання 203. Запишіть оце слова до зшітка й поясніть, як вимовляємо в них підкреслену приголосну й чому по ній *ь* не ставимо.

Скінчу, ганчірка, віншувати, денце, братчик, сонце, менший, інший.

Завдання 204. Вдавнину писали так: людський, господський, панський, братський і т. ін. Перепишіть ці слова по-сучасному. Тепер ми ставимо *ь* по *с*, але м'яко вимовляємо й ту приголосну, що перед нею; вимовляємо: панський, але для простоти пишемо: панський.

Завдання 205. Перепишіть і запам'ятайте оце.

По-літературному треба ось так говорити й писати, а не так, як у дужках (): грабіжник (рабівник), радник (радця, совітник), скоріше (скорше), рамки (рямці), гума (резина), різний (ріжний), батькі (родичі), рожа (ружа), забавка (розривка), руйнувати (бурити).

58. Скорочення слів на письмі.

Київська Печерська Лавра.

Культурним осередком для цілої України довгі віки була св. Успенська Лавра Печерська в м. Києві. Заложено цю Лавру ще в XI-м ст.

Колись жили тут славнозвісні українці-письменники: *св. Антоній, св. Феодосій із м. Васильківа, преп. Нестір, св. Дмитро Туптало з м-ка Макарова й інші.* В Лаврі поховано багато славних українців: князів, митрополитів *і т. п.*; *напр.* тут поховано *кн. Острізького й інші.* В Лаврі вперше почали писати *т. зв.* Початковий Літопис нашого краю. Р. 1698-го гетьман український *д. Іван Мазепа* обніс Лавру грубим муром.

Нову лаврську дзвіницю збудовано р. 1731-1745-го. Будував її архітект *п. Іван Шедель.* Дзвіниця висока на 46 *саж.* чи на 98 *м.*; будівля її коштувала за все 61986 *карб.* На дзвіницю пішло 5 мільйонів штук цегли, по 70 *коп.* за тисячу.

Які слова можна скорочувати? Для чого ми скорочуємо слово? Якою буквою треба кінчати скорочене слово й якою не можна?

Ніколи не скорочуйте слів: Україна, український, пишть їх повно.

|| Деякі слова, що дуже часто вживаються, не пишуться ціли- ||

ми, але скорочуються. **Скорочене слово треба кінчати тільки приголосною буквою, що за нею далі мала б іти голосна. Кінчати скорочене слово голосною ніколи не можна.**

арш. — аршін.	мчн. — мученик.
в. — верста́.	напр. — напри́-
в. — вік.	клад.
вв. — віки.	нпр. — напри́-
див. — дивись.	клад.
д. — добродій.	о. — отець.
дд. — добродії.	п. — пан.
зам. — замість.	пп. — панове.
зл. — злОтий.	п. з. — під за́-
і т. д. — і так	гоЛÓвком.
далі.	п. н. — під на́-
і т. ін. — і таке	звою.
інше.	преп. — препо-
і т. п. — і тим	добний.
подібне.	пр. — при́кла-
карб. — карбó-	дом.
ванець.	пор. — порів-
коп. — копійка.	няйте.
м. — метр.	р. — рік.
м. — місто.	рр. — роки.
м-ко—містечко.	руб. — рублів.

Р. Х. — Різдво	ст. — століття.
Христове.	ст. — сторінка.
с. — село.	т. зв. — так зва-
саж. — сажень.	ний.
св. — святий.	т. зн. — то зна-
свв. — святі.	чить.
свясщ. — свяс-	т. ск. — так
щеник.	сказати.
см. — санти-	ч. — число.
	мётр.

Завдання 206. Добре обдумайте, а коли треба, то й спитайте старших, і дайте докладну відповідь на ці питання. Що таке мова народня й мова літературна? (дивись виклад 7). Чи багато говірок має наша мова? Чи мова говірок однакова? Чи було б добре, коли б кожний освічений українець говорив і писав мовою свого села, де він народився? Чи ми тоді розуміли б один одного? У чому значення літературної мови? Де треба говорити по-літературному? Чи може бути народ без літературної мови?

Завдання 207. Добре передумайте й поясніть, що визначають оці гасла: 1) Для одного народу мусить бути тільки одна літературна мова й вимова, тільки один правопис. 2) Літературної мови ніхто знати не буде, не вчившись. 3) Усі мусимо дбати про збільшення культури своєї літературної мови.

Чим я можу допомогти розвитку своєї літературної мови?

Завдання 208. Напишіть оповідання: *На Великдень на дзвіниці*. Коли трудно самому скласти це оповідання, відповідайте на ці питання:

Що ми робили на Великдень вранці, як із церкви прийшли? Чи довго ми розговлялися?

Куди я поспішав з-за столу? Як тільки розгові-
лися, куди я пішов? Коли я скінчив христувати?
Куди я потім побіг? Кого застав я на дзвіниці?
Чи весело було нам там? Що видно з дзвіниці
навкруги? Якими здавалися з дзвіниці село та
люди? Доки я був на дзвіниці? Чи всім хлопцям
вистачало дзвонів? Чи голосно ми дзвонили?

59. Церковне письмо.

Слов'янські племена в IX-м в. по Р. Х. не мали ще впорядкованої азбуки. Два брати, сини грецького високого військового урядовця м. Солуня, Костянтін і Методій ціле життя своє віддали на освіту слов'ян. Молодший Костянтин десь коло 863 р. склав слов'янам на грецький взір азбуку, а разом із Методієм переклав св. Письмо та богослужбові книжки на живу слов'янську мову. Св. солунські брати, просвітителі слов'ян, правили Служби Божі не грецькою або латинською мовою, як тоді скрізь було, а живою народньою слов'янською мовою. Тепер ця мова застарілась і зветься мовою церковно-слов'янською. Перед смертю Костянтин став ченцем і прийняв ім'я Ки-

рила, тимто й азбука його зветься кирилиця. Р. 1708-го цар Петро I наказав світські книжки друкувати письмом т. зв. гражда́нським, а кирилиця з того часу позосталася тільки для книжок церковних. Уся стара наша література, як і всі книжки церковні, писані кирилицею, тому ми мусимо вміти читати й письмо церковне. Кожна буква в кирилиці визначає й цифру.

Про назви буков див. виклад 8.

Кирилиця:	Назва:	Вимовляємо:	Цифра:
А а	аз	а	1
Б б	бу́ки	б	
В в	віди	в	2
Г г	глаго́ль	г	3
Д д	добро́	д	4
Є є є	єсть	е, є	5
Ж ж	же	ж	
З з	зіло	з	6
З з	земля́	з	7
И и	іже	и, і	8
І і	і	и, і	10

Кири- лиця:	Назва:	Вимо- вляємо:	Цифра:
К к	ка́ко	к	20
Л л	лю́ди	л	30
М м	мислі́те	м	40
Н н	наш	н	50
О о	он	о	70
Ѡ ѡ	оме́га	о	
П п	поко́й	п	80
Р р	рци	р	100
С с	сло́во	с	200
Т т	тве́рдо	т	300
Ѹ ѹ Ѻ	ук	у	400
Ф ф	фе́рт	ф	500
Х х	хі́р	х	600
Ѡ ѡ	от	от	800
Ц ц	ци	ц	900
Ч ч	черв	ч	90
Ш ш	ша	ш	
Щ щ	ща	щ	
Ъ ъ	йо́р		
Ы ы	єри	и	
Ь ь	і́р	ь	
Ѣ ѣ	я́ть	і	
Ю ю	ю	ю	
Ѧ ѧ	юс великий	у	
Ѩ ѩ	юс малий	я	

Кири- лиця:	Назва:	Вимо- вляємо:	Цифра:
И и	я	я	
Ѣ ѣ	кси	кс	60
Ѩ ѡ	пси	пс	700
Ѧ ѧ	фита́	т, ф	9
Ѧ ѧ	іжиця	і, в	

Як зачалася молитва „Отче наш“.

И бѣсть, внигда бѣти ѣмѣ на мѣстѣ нѣкоемъ молѣщесѧ, и ѣкѡ преста, рече нѣкій Ѡ оученикъ ѣгѡ къ нѣмѣ: гѡсподи, наѡчи ны молѣтисѧ, ѣкоже и іѡаннѣ наѡчи оученики своѣ.

Рече же ѣмѣ. ѣгда мѡлитесѧ, глаголюте: Отче нашъ, ѣже ѣси на небесѣхъ, да свѣтитьсѧ ѣмѣ твоѣ, да прїидеть царствїе твоѣ, да бѣдетъ воля твоѧ, ѣкѡ на небесї и на землї. Хлѣбъ нашъ насѣщный даждь намъ днѣсь. И ѡстави намъ долги нашѧ, ѣкѡ и мы ѡставляемъ должникѡмъ нашимъ. И не введи насъ въ искушенїе, но избави насъ Ѡ лѡкаѡагѡ. ѣкѡ твоѣ ѣсть царствїе и сила и слава во вѣки, ѧмїнь.

Це зразок церковнослов'янської мови.

Из „Слова о полку Ігоревім“.

На Двнѣи Ірослѣвнынъ гласъ съ слышеть, зегзицею незнаема рѣнѣ кычеть: Полечю, рече, зегзицею по Двнѣви, ѡмоцю бѣбрѣнъ рѣкѣ въ Камлѣ рѣцѣ, оутрѣ кнѣзю крѣвѣвѣмъ ѣго рѣны на жестѡцѣмъ егѡ тѣлѣ.

Ірослѣвна рѣнѣ плачеть въ Пѣтѣвлѣ на забрѣлѣ, а рѣчи: Ѡ кѣтрѣ вѣтрѣло, чемѣ, господѣне, насѣлѣнѣ вѣеши, чемѣ мычѣши хѣновѣскѣмъ стрѣлкѣ на своѣю негрѣдѣною крѣлцю, на моѣмъ лѣды вѣн? Мѣлѣ ли ти бѣшетъ горѣ подъ ѡблакѣ вѣати, лѣлѣючи кораблѣ на сѣнѣ мѡрѣ? Чемѣ, господѣне, моѣ весѣлѣе по ковѣлѣю разѣлѣ?

Ірослѣвна рѣнѣ плачеть Пѣтѣвлѣю гѡродѣ на заборѡлѣ, а рѣчи: Ѡ Днѣпрѣ Словѣтицю, ты пробѣлѣ ѣсѣ кѣменнѣмъ гѡрѣ сквозѣ зѣмлѣю половѣцкѣю, ты лѣлѣлѣ ѣсѣ на сѣбѣ Свѣтослѣвлѣ насѣды до пѣлкѣ Кѡбѣкова, вѣзлѣлѣй, господѣне, моѣ лѣдѣ кѣ мнѣ, ѣбѣхъ не слѣла кѣ нѣмѣ слѣзѣ на мѡре рѣнѣ.

Ірослѣвна рѣнѣ плачеть въ Пѣтѣвлѣ на забрѣлѣ, а рѣчи: Свѣтлѡе ѣ трѣсвѣтлѡе сѣлѣнце, вѣлѣмъ тѣплѡ ѣ краснѡ ѣсѣ. Чемѣ, господѣне, прѡстрѣ горѣчюю своѣю лѣчю на лѣдѣ вѣн, вѣ полѣ безвѡдѣнѣ жѣждѣю ѣмъ лѣчи сѣпрѣжѣ, тѣгѡю ѣмъ тѣли зѣтѣ.

Це зразокъ староукраїнської мови.

60. Як писати листи.

Коли пишемо листа старшим від нас особам, то різні титули їхні конечно пишемо з великої букви: Всечесний Отче, Високодостойний Пане Докторе, Дорогий Учителю, Пане Професоре і т. ін. Так само з великої букви пишемо в листах і слова *Ви, Вас, Вами*. Скорочувати титули в листах не можна.

Коверта надписуємо так:

*Високодостойний Добродій
Проф. Д-р Іван Огієнко.*

Warszawa IV,
ul. Stalowa 25 m. 10.

Зразок листа:

*До Високоповажаного
Професора Івана Огієнка.*

*Високодостойний Пане Професоре!
Повідомляю Вас, що першу частину
Вашої Початкової Граматики україн-*

ської літературної мови „Рідне Слово“ я вже закінчив. Знаю тепер дуже добре фонетику й правопис, цебто грамотно пишу по-українському. Не гаючи часу, поспішаю тепер взятися за частину II „Рідного Слова“, за Складню української мови, бо вона — душа мови й цариця наук про мову. Хто не знає складні — не знає мови.

Водночас посилаю Вам складанкою П. К. О. ч. 27110 шість злотих і прошу висилати мені на нижчеподану адресу дорогоцінний місячник Ваш „Рідна Мова“, бо батьківську мову свою щиро шаную, ніде й ніколи її не цураюся й хочу якнайкраще знати її. Буду пильно й завзято вчитися, бо знаю, що без доброї науки ніхто літературної мови знати не може. Як і в усіх інших культурних народів, так і в нас для одного народу мусить бути тільки одна літературна мова, а добре знати її — то обов'язок кожного українця.

Сердечно дякуючи Вам за науку, остаюся з правдивою до Вас пошаною

Степан Чайківський.

Року Божого 1935,

червня 6 дня.

М-ко Брусилів на Київщині.

61. Українська й польська азбука.

Для тих, хто не вміє читати по-українському, але знає письмо польське, подаємо тут українську й польську азбуки поруч:

Українська азбука:		Польська азбука:	
Друкована:	Писана:	Друкована:	Писана:
А а	<i>Aa</i>	A a	<i>Aa</i>
Б б	<i>Bb</i>	B b	<i>Bb</i>
В в	<i>Vv</i>	W w	<i>Ww</i>
Г г	<i>Gg</i>	H h	<i>Hh</i>
Ґ ґ	<i>Gg</i>	G g	<i>Gg</i>
Д д	<i>Dd</i>	D d	<i>Dd</i>
Е е	<i>Ee</i>	E e	<i>Ee</i>
Є є	<i>Co</i>	Je je	<i>Jeje</i>
Ж ж	<i>Mo</i>	Ż ż	<i>Żż</i>
З з	<i>Ze</i>	Z z	<i>Zz</i>
І і	<i>Ii</i>	I i	<i>Ii</i>
Ї ї	<i>Ii</i>	li ji	<i>liji</i>
И й	<i>Uu</i>	l j	<i>lj</i>

Українська азбука:		Польська азбука:	
Друкована:	Писана:	Друкована:	Писана:
К к	<i>Kk</i>	K k	<i>Kk</i>
Л л	<i>Ll</i>	Ł ł L l	<i>Ł ł L l</i>
М м	<i>Mm</i>	M m	<i>Mm</i>
Н н	<i>Nn</i>	N n	<i>Nn</i>
О о	<i>Oo</i>	O o	<i>Oo</i>
П п	<i>Pp</i>	P p	<i>Pp</i>
Р р	<i>Rr</i>	R r	<i>Rr</i>
С с	<i>Ss</i>	S s	<i>Ss</i>
Т т	<i>Tt</i>	T t	<i>Tt</i>
У у	<i>Uu</i>	U u	<i>Uu</i>
Ф ф	<i>Ff</i>	F f	<i>Ff</i>
Х х	<i>Xx</i>	Ch ch	<i>Ch ch</i>
Ц ц	<i>Cc</i>	C c	<i>Cc</i>
Ч ч	<i>Cc</i>	Cz cz	<i>Cc cc</i>
Ш ш	<i>Uu</i>	Sz sz	<i>Ss ss</i>
Щ щ	<i>Uu</i>	Szcz szcz	<i>Sscc sscc</i>
Ю ю	<i>Uu</i>	Ju ju	<i>Ju ju</i>
Я я	<i>Ja ja</i>	Ja ja	<i>Ja ja</i>
Ь ь	<i>Ь ь</i>	'	'

Зразок до читання.

Буквами українськими.

З а п о в і т.

Як умру, то поховайте
Мене на могилі
Серед степу широкого
В Україні милій.
Щоб лани широкополі,
І Дніпро, і кручі
Було видно, було чути,
Як реве ревучий.

Т. Шевченко.

Кінь, панський, ненька, отець,
батько, гуля, ґрати, ляли.

Буквами польськими.

Z a p o w i t.

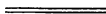
Jak umru, to pochowajcie
Mene na mohyli
Sered stepu szyrokoho
W Ukrajini mylij.
Szcob łany szyrokopoli,
I Dnipro, i kruczi

Buło wydno, buło czuty,
Jak rewe rewuczyj.

T. Szewczenko.

Kiń, pańskuj, neńka, oteć, bał'ko,
gula, graty, llały.

Кінець першій частині „РІДНОГО СЛОВА“.

ПОКАЖЧИК до I ч. „РІДНОГО СЛОВА“.

Подаємо докладного Показчика до I ч. „Рідного Слова“. Цифра показує сторінку цієї книжки. Дужки ( ) читати: *а не*. Значок > читати: *дає*, а < читати: *із*.

- а (о) 34-5.
а́збука 17-21, повстання її 139-140.
аналогія 117.
апо́строф 19. 72, де його писати 60-64.
архаїзми 104.
б, би, же, ж писати окремо 10.
буква 11, б. велика 23-32, мала 32-4.
в приставне 73-75.
в (на) Україні 26.
ві < о- 108.
вірші 30.
з приставне 74.
г > ж > з 119.
Галичина 127.
гарка́вий 40.
географічні назви 25.
ги (гі) 113.
голосні звуки 36. 49. 79, г. тверді та зм'якшальні 41, г. прості та складені 52-3, наголо́шені 96, г. носові 103. 105, див. звуки.
гражда́нка 18. 140.
грама́тика 16.
гс > з 125.
губні приголосні 39.
гуня́вий 40.
г 67-68.
дж 13, не ділиться 86.
дз 13, не ділиться 86.
дс 126.
дч 127.
дужкі́ 17.
є (и) 51. 100.
е > і 106-112.
„Енеї́да“ 96.
є 54. 57.
(е) и 50. 101, (е) я 105.
ж, же, б, би писати окремо 10.
жн (жди) 130.
жо (же) 117.
жс > з 125.
жц 127.
жч 127.
з із *чс, жс, зс* 125.
закінчення 92, *ь* в закінченнях 132-3.
звук 11, як повстають звуки 46-52, з. голосний 36, з. приголосний 38, з. подвоєний 89, зв. глухий та чистий 103. 110, рухомий чи випадний 105, йотований 53.

звучня́ 16.
зм'якшення приголосних 64-6. 131-5.
зв (здн) 130.
знаки розділові 21-23.
зс > з 125.
зубні приголосні 39.
-зький 132.
і на початку слів 56,
і по г к х 113, і (и) 56. 107, і < о, е 106-112.
(и) е 51. 100, и (е) 50. 101, (и) і 56. 107, и (і) по г к х 113.
ї 54.
й 38. 108, й приставне 74, й не переноситься 87.
йо 58.
йотований звук 53.
к > ч > ц 119.
(ке) ки 115.
ки (ке) 115, ки (кі) 113.
кири́лиця 18. 140.
кі 113.
„Кобзар“ 24.
корінь 92.
Костянти́н 139.
Котляревський 95.
кра́пка 7.
кс > ц 125.
Кулішівка 18.
кч > ч 126.
-ли- (ле, ло) 116.
літера 11.
-льн- (лн) 132.
Мазепа 33.
Методій 139.
мова українська 7, м.
літературна й народня

— говірко́ва 15-16. 24. 25. 36. 138, жива 36, мови корневі й флексійні 94.
м'якшення приголосних 12. 64-6. 131-5.
на́голос 19. 96.
назви власні 25, географічні 25.
на́росток 92.
носові приголосні 39. 49. (о) а 34-5, о (е) по шелесних 117, о > і 106-112, о (у) 50-51. 100.
ортографія 16.
па́ерик 60.
перенесення слова 82-90.
пливкі приголосні 39.
право́пис 16, пр. історичний 129. 131, пр. фонетичний 131.
приголосні звуки 38. 49. 79, поділ їх 39, носові 39. 49, свистові 39, шелесні 39. 75-77, зубні 39, губні 39, пливкі 39, тверді та м'які 43. дзвінки й тихі 51. 122, здовження їх 70-73, групи пр 129, зм'якшення пр. 133-5, спрощення пр. 129-131, пр. кінця слова 125, в в групах пр. 129.
при́росток 92.
приставні в г й 74.
ре́чення 7. 24.
-ри- (ре, ро) 116.
рима 30.
розділові знаки 21-3.

- рю (р'ю) 62-4.
 ря (р'я) 44. 62-4.
 с < хс, шс, сс 123.
 свистові 39, їх вимова 66.
 склад 70, с. відкритий і закритий 107, м'який складня 145. [118.
 скорочення слів 135-9.
 сл (стл) 130.
 слово 9, писати окремо 9, поділ слів за складами 80-81, сл. складене 94, сл. ялове 116, скорочення слів 135-139, перенесення слів 82-90.
 сн (слн) 130, сн (стн) 130, сс > с 125, -ство 133, сч > ш 126, -ський та й (тай) 10. [132.
 тс 126, тц 127.
 у)о 50-1. 100.
 Україна 14-5, в (на) Україні 26, українська мова 7.
 уподібнення приголосних 121.
 ф 68-70.
 флєксія 94.
 фонєтика 16.
 форми ялові 116.
 х > ш > с 119.
 хи (хі) 113.
 хїба — хїба́ 44. 114.
 хс > с 125, хч > ш 126.
 ц 40, ц < кс, чс, цьс 125.
 церковне письмо 139-цтво 133. [143.
 цч > ч 126.
 -цький 132.
 цьс > ц 125.
 ч < кч, цч 126.
 частки 10.
 чн (шн) 124.
 чо (че) 117.
 чс > ц 125, цц 127.
 ш < хч, сч 126.
 Шевченко 23. 24. 25. 38. 39.
 шелесні звуки 39. 75-77.
 шепелявий 40.
 шн (чн) 124.
 шо (ше) 117.
 шс > с 125, шц 127.
 щ 40.
 юси 103. 105.
 я (є) 105.
 ь 12. 45-46. 103. 105. 120, не пишемо ь поміж двома однаковими приг. 65. 72, ь не переносимо 88, ь випав у групах приголосних 129, ь по приголосних 131-135, ь по н 134-135.
 ьо 58.
 ь 18. 103. 105, ь > о 110.
 ы 18. 118.
 ь 18. 104. 112.
 ъ 103. 105. 120.
 ж 103. 105.

ЗМІСТ І частини „РІДНОГО СЛОВА“.

Фонетика й правопис.

Передмова до Вчителя	3
1. Речення	7
2. Слово	8
3. Слова́ часткі	10
4. Звуки та букви	11
5. Знак м'якшення <i>ь</i> не звук	12
6. Звуки <i>дж, дз</i> із двох букв	13
7. Граматика й літературна мова	14
8. Українська азбука	17
9. Знаки розділові	21
10. Великі букви	23
11. Велика буква в назвах	25
12. Святі назви пишемо з великої букви	27
13. Велика буква в віршах	30
14. Мала буква в назвах	32
15. Коли пишемо <i>а</i> , а не <i>о</i>	34
16. Голосні звуки	35
17. Приголосні звуки	37
18. Голосні тверді та зм'якшальні	41
19. Приголосні тверді та м'які	42
20. Буква <i>ь</i> показує зм'якшення приголосного	45
21. Як повстають звуки	46
22. Голосні прості та складені	52
23. Букви <i>е</i> та <i>ї</i>	54
24. На початку слова пишемо <i>і</i> , а не <i>и</i>	56
25. Звук <i>е</i> зм'якшує ту приголосну, що за нею стоїть	57
26. Де писати букви <i>йо, во</i>	58
27. Апостроф ' по звуках <i>б п в м ф р</i>	60
28. Літературна вимова складів <i>ря, рю</i>	62
29. Приголосний перед м'яким приголосним сам стає м'яким	64
30. Літературна вимова м'яких свистових звуків	66
31. Приголосний звук <i>ї</i>	67

32. Про звук <i>ф</i>	68
33. Здовження (подвоєння) приголосних	70
34. Приставне <i>в</i>	73
35. По шелесні́х пишемо <i>а, у</i> в серéдині слів	75
36. Склади	78
37. Слова односкладові, двоскладові й багато- складові	80
38. Як перенóсити слова з рядка до рядка	82
39. Слова односкладові не діляться	84
40. Буков <i>дж</i> та <i>дз</i> ділити не можна	86
41. Перенесення букви <i>й</i>	87
42. Букви <i>ь</i> не переносимо	88
43. Як ділити подвоєний звук	89
44. Частини слова. Як ростуть слова	90
45. На́голос	95
46. Непрорізне <i>е, и</i> чи <i>о</i>	99
47. Стародавні голосні звуки. Зміна звуків у мові	102
48. Зміна давнього <i>о, е</i> на <i>і</i>	106
49. Коли давні <i>с, е</i> не змінюються на <i>і</i>	110
50. Коли писати <i>и, а</i> коли <i>і</i> по звуках <i>г, к, х</i>	113
51. Коли писати <i>ри, ли</i>	115
52. Коли по шелесних пишемо <i>о, а</i> не <i>е</i>	117
53. Зміна приголосних <i>г, к, х</i> на шелесні й свистові	119
54. Уподібнення приголосних	121
55. Зміна приголосних перед <i>с, ч, ц</i>	125
56. Спрощення прі́голосних груп	128
57. Зм'якшення прі́голосних	131
58. Скорочення слів на письмі	135
59. Церковне письмо	139
60. Як писати листи	144
61. Українська й польська азбука	146
Як писати й говорити по-літературному (яких місцевих слів не вживати), див. зав- дання 10. 22. 35. 62. 75. 82. 96. 119. 125. 127. 133. 144. 149. 161. 167. 185. 193. 205.	
Показчик до I ч. „Рідного Слова“	151

ДЛЯ ОДНОГО НАРОДУ — ОДНА ЛІТЕРАТУРНА МОВА!

ХТО хоче навчитися доброї української літературної мови,

ХТО хоче пізнати історію своєї мови,

ХТО хоче довідатися, як де говорить український народ —

ТОЙ мусить передплатити

НАУКОВО-ПОПУЛЯРНИЙ МІСЯЧНИК

„РІДНА МОВА“

присвячений всебічному вивченню української мови.

Головний Редактор і Видавець

Проф. Д-р **ІВАН ОГІЄНКО**.

ПЕРЕДПЛАТА: 6 зл. річно, 3 зл. піврічно, 1'60 зл. чвертьрічно. За границею: в Європі — 9 зл. (або: 30 корон чеських, 180 лейв рум., 5 нім. марок, 30 фр. франц., 65 динарів), поза Європою — 2 дол. річно.

Контото чекове П. К. О. ч. 27110.

Адреса Редакції й Адміністрації:

WARSAWA IV, ul. Stalowa 25 m. 10.

Нові передплатники, коли того бажають, дістають „Рідну Мову“ від першого числа. Перший річник (без 2 і 3 чисел) 5 зл. Цілий другий річник 6 зл. (за границею в Європі 9 зл., поза Європою 2 дол.) з пересилкою; в оправі — на 1'50 зл. дорожче. Зразкове число висилається за 50 гр.

ДЛЯ ОДНОГО НАРОДУ — ОДИН ПРАВОПИС!

1-25

1944/9

НАУКОВО-ПОПУЛЯРНИЙ ТРИМІСЯЧНИК
„БІБЛІОТЕКА РІДНОЇ МОВИ“

Видає Проф. Д-р Іван Огієнко.

Містить більші праці, головню підруч-
ники й словники для вивчення україн-
ської літературної мови, й для
масового поширення серед українсько-
го громадянства та шкільної молоді.

Передплата: 4 зл. річно, за границею — 1 дол.

Уже вийшли такі книжечки:

Ч. 1: Проф. Д-р Іван Огієнко — Д-р А. Чайків-
ський — В. Островський — Яр. Мандюкова:

ВЧІМОСЯ РІДНОЇ МОВИ 24 ст. Ціна 20 гр., 4 центи.

Ч. 2. Проф. Д-р Іван Огієнко:

„РІДНЕ ПИСАННЯ“ ч. I: Український правопис
і основи літературної мови. 146 ст. Ціна 1 зл. (6 ко-
рон чеських, 30 леїв рум., 5 фр. франц., 1 марка
німецька; поза Європою — 30 центів) з пересил-
кою. В оправі на 50 гр. дорожче.

Ч. 3: Проф. Д-р Іван Огієнко:

„РІДНЕ ПИСАННЯ“, ч. II: Словник місцевих слів,
у літературній мові не вживаних. 156 ст. Ціна
1·50 зл. (8 кор. чеських, 40 леїв рум., 7 фр. франц. і
поза Європою 35 центів) з пересилкою. В оправ;
на 50 гр. дорожче.

Проф. Д-р І. Огієнко: **ЯК ПИСАТИ ДЛЯ ШИ-
РОКИХ МАС.** 24 ст. Ціна 30 гр.

Ч. 4: Проф. Д-р Іван Огієнко:

„РІДНЕ СЛОВО“, Початкова Граматика україн-
ської літературної мови, ч. I: Фонетика й право-
пис. 154 ст. Ціна 1 зл. (5 корон чеських, для Аме-
рики — 25 центів) з пересилкою.

Гроші можна пересилати чеками П. К. О. ч. 27110
(чеки продаються в кожному поштовім уряді), допи-
суючи на них: „Бібліотека Р. М.“ ч... Книжечки
продаються також по всіх українських книгарнях.

Редакція: Warszawa IV, ці. Stalowa 25 m. 10.

Ціна 1 зл.